

Vjerski turizam i održivi razvoj

Kraljević, Jelena

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Dubrovnik / Sveučilište u Dubrovniku**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:155:569948>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-19**

SVEUČILIŠTE U DUBROVNIKU
UNIVERSITY OF DUBROVNIK

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Dubrovnik](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

SVEUČILIŠTE U DUBROVNIKU
ODJEL ZA EKONOMIJU I POSLOVNU EKONOMIJU

JELENA KRALJEVIĆ

RELIGIJSKI TURIZAM I ODRŽIVI RAZVOJ

RELIGIOUS TOURISM AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

DIPLOMSKI RAD

Dubrovnik, 2023.

SVEUČILIŠTE U DUBROVNIKU
ODJEL ZA EKONOMIJU I POSLOVNU EKONOMIJU

RELIGIJSKI TURIZAM I ODRŽIVI RAZVOJ
RELIGIOUS TOURISM AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

DIPLOMSKI RAD

Kolegij: Održivi turizam

Studij: Poslovna ekonomija

Vrsta studija: sveučilišni

Razina: diplomski

Studijski smjer: Turizam

Mentorica: izv.prof.dr.sc. Ana Portolan

Studentica: Jelena Kraljević

JMBAG: 0275067925

Dubrovnik, lipanj 2023.

SAŽETAK

Predmet istraživanja ovoga rada je religijski turizam, njegovi pojavni oblici i razvoj u kontekstu održivosti. Iako selektivni oblici turizma nemaju oblik masovnosti, ne može se ignorirati sve veći broj religijski motiviranih turista na globalnoj razini svake godine. U ovome radu, objašnjen je koncept religijskog turizma, njegov povijesni razvoj te su opisane najznačajnije destinacije religijskog turizma u svijetu i dani pojedini brojčani pokazatelji turističkih kretanja i njihovih (ekonomskih) učinaka u tim destinacijama. Glavna svrha ovoga rada je analizirati stavove lokalnog stanovništva na području Međugorja o održivosti Međugorja kao religijske destinacije te stavove i mišljenja poslodavaca u turizmu, odnosno ugostitelja o razini primjene načela održivog razvoja u poslovanju. Provedena anketa dala je uvid u razmišljanja lokalne zajednice te otkrila kako se zapravo osjećaju u vezi velikog broja turista te utječe li im to na svakodnevni život i obveze. Također, provođenje ankete dalo je odgovor na goruće pitanje primjene načela održivog razvoja u ugostiteljstvu, imaju li ugostitelji za cilj smanjiti negativan utjecaj svog poslovanja, koriste li ikakve mjere te idu li u pravcu održivosti.

Ključne riječi: religijski turizam, hodočašće, održivi razvoj, Međugorje

ABSTRACT

The subject of research in this paper is religious tourism, its manifestations and development in the context of sustainability. Although selective forms of tourism do not have the form of mass, the increasing number of religiously motivated tourists on a global level cannot be ignored every year. In this paper, the concept of religious tourism is explained, its historical development, and the most important destinations of religious tourism in the world are described and some numerical indicators of tourist trends and their (economic) effects in these destinations are given. The main purpose of this work is to analyze the attitudes of the local population in the area of Medjugorje regarding the sustainability of Medjugorje as a religious destination, as well as the attitudes and opinions of employers in tourism, that is, caterers regarding the level of application of the principles of sustainable development in business. The conducted survey gave an insight into the thoughts of the local community and revealed how they actually feel about the large number of tourists and whether it affects their daily life and obligations. Also, conducting the survey gave an answer to the burning question of applying the principles of sustainable development in hospitality, whether restaurateurs aim to reduce the negative impact of their business, whether they use any measures and whether they are moving in the direction of sustainability.

Keywords: religious tourism, pilgrimage, sustainable development, Medjugorje

SADRŽAJ:

SAŽETAK.....	I
ABSTRACT	II
1. UVOD.....	1
1.1. Definicija rada.....	2
1.2. Svrha i ciljevi rada.....	2
1.3. Metodologija rada.....	2
1.4. Struktura rada.....	3
2. KONCEPTUALIZACIJA RELIGIJSKOG TURIZMA	4
2.1. Povijest nastanka religijskog turizma.....	10
2.2. Hodočašća kao poseban oblik religijskog turizma.....	12
2.3. Najznačajnije destinacije religijskog turizma u svijetu.....	18
3. ODRŽIVI RAZVOJ.....	27
3.1. Povijest nastanka koncepta održivog razvoja.....	38
3.2. Agenda 2030 i 17 ciljeva održivog razvoja.....	43
3.4. Održivi razvoj u kontekstu religijskog turizma.....	47
4. UTJECAJ VJERSKOG TURIZMA NA ODRŽIVI RAZVOJ NA PRIMJERU MJESTA MEĐUGORJE U BOSNI I HERCEGOVINI.....	52
5. ZAKLJUČAK.....	59
6. LITERATURA.....	61
PRILOZI	65
Popis tablica.....	68
Popis slika.....	69
Popis grafikona.....	70
Popis shema.....	71
IZJAVA O AUTORSTVU I IZVORNOSTI RADA	72

1. UVOD

Turizam, kao kompleksan sustav koji u sebi obuhvaća raznovrsne gospodarske grane i djelatnosti, razvijao se kroz povijest počevši od antičkih civilizacija, Grčke i Rima, preko putovanja iz religijskih razloga do 15. stoljeća, zatim putovanja u obrazovne svrhe u srednjem vijeku pa sve do pojave industrijske revolucije i putovanja kakva su danas poznata. Ljudi su oduvijek imali volju i želju posjećivati druga mjesta i učiti o drugim kulturama, bez obzira o kakvim se motivima za odlazak izvan svog mjesta prebivališta radilo. Kroz godine, turizam se razvijao da bi dosegao opseg koji se danas naziva masovni turizam. No, s razvojem gospodarstava, ekonomije, s rastom životnog standarda, s razvojem raznovrsnih interesa kod čovjeka i same svijesti o okolišu i ljudskom utjecaju na njega, počeli su se razvijati posebni, odnosno selektivni oblici turizma. Ljude više nije zanimalo samo sunce, more i pijesak, te samim time odmor, već su se polako počeli rađati i drugi motivi za odlazak na putovanje pa se tako danas razlikuju gastronomski, sportski, avanturistički, nautički, zdravstveni, kongresni, ruralni turizam, cikloturizam, ekoturizam, a među njima i religiozni ili religijski turizam (Towner, 1995).

Religijski turizam može se definirati kao skup potreba, odnosa i aktivnosti kojima se zadovoljavaju duhovne potrebe vjernika koje proizlaze iz njihovih religijskih opredjeljenja, i to na turistički način (Vizjak, 1993). Kroz povijest se ta vrsta turizma pokazala kao ekonomski iznimno unosna, pa su stoga neke destinacije religijskog turizma postale središta raznih religijskih, trgovačkih i kulturnih događanja, značajnih ne samo na razni destinacije, već i na razini regije, pa i cijele države. Danas se, u aranžmanima turističkih agencija, promoviraju vjerske destinacije, a obilasci tih destinacija nude se kako dio itinerara koji je temeljen na religijskim motivima. Nude se i razni dodatni i popratni sadržaji pa turisti ne posjećuju samo to za njih sveto mjesto, već se upoznaju i s kulturom tog naroda, odlaze u *shopping*, razgledavanje znamenitosti i nekih drugih atraktivnosti destinacije.

No, sve se više nameće pitanje, kako turizam općenito, pa time i religijski turizam utječe na održivi razvoj destinacije. Održivi razvoj, koji se još može nazvati uravnoteženim ili postojanim razvojem, jest ekonomski razvoj koji uzima u obzir sveukupni utjecaj gospodarskih aktivnosti na okoliš i lokalnu zajednicu i temelji se na obnovljivim resursima (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=44778>, pristup: 29.12.2022.). Održivi razvoj pruža okvir za oblikovanje i provedbu politika i strategija kontinuiranog gospodarskog i socijalnog napretka bez štete za okoliš i prirodne resurse bitne za ljudske djelatnosti kako sada tako i u budućnosti (Fond za zaštitu okoliša i energetske učinkovitost, Održivi razvoj). Konceptija održivog razvoja temelji se na razmišljanju na način da sve prirodne izvore i resurse koji postoje te okoliš današnje generacije zapravo posuđuju od njihove djece i unuka. Na isti način treba razmišljati u svim sferama svakodnevnog života, pa tako i prilikom putovanja.

1.1. Definicija rada

Turizam se u svojoj složenosti pojavljuje kroz razne oblike. Jedan od tih oblika je i religijski, odnosno religiozni turizam. Iako predstavlja selektivni oblik turizma, u današnje vrijeme vidljivo je da se putovanja iz religijskih pobuda i brojna hodočašća sve više omasovljuju te postaje upitno je li religijski turizam kompatibilan s održivim razvojem, potiče li ga ili pak negativno utječe na njega. U ovom diplomskom radu predmet istraživanja su religijski turizam i održivi razvoj, te povezanost između ta dva pojma na konkretnom primjeru destinacije religijskog turizma, Međugorja.

1.2. Svrha i ciljevi rada

Glavni cilj i svrha istraživanja ovoga diplomskog rada je otkriti potencijalnu povezanost između religijskog turizma i održivog razvoja u Međugorju. Cilj je ispitati mišljenja lokalnog stanovništva o ponašanju turista za vrijeme boravka u njihovoj destinaciji, o njihovom utjecaju na kvalitetu svakodnevnog života i na destinaciju. S druge strane, također je svrha istraživanja saznati jesu li poslodavci i vlasnici hotela i ugostiteljskih objekata upoznati s konceptom održivog razvoja, i ako jesu, rade li išta po tom pitanju.

Ostali ciljevi rada su: dobiti uvid u religijski turizam, njegov povijesni razvoj i što on danas predstavlja te analizirati neke od glavnih i najznačajnijih destinacija religijskog turizma u svijetu, želi se steći i uvid u prezentaciju koncepta održivog razvoja i onoga na čemu se on zasniva da bi se na kraju došlo do jasne slike religijskih putovanja onakvih kakva su danas i njihovog utjecaja na okoliš, prirodu, društvo i gospodarstvo što danas predstavlja goruće pitanje i problem u svim aspektima ekonomije i gospodarstva.

1.3. Metodologija rada

U ovom radu su korištena sekundarna i primarna istraživanja. Sekundarno istraživanje korišteno je prvenstveno u prvom i drugom poglavlju u kojima se teorijski obrađuju pojmovi religijskog turizma i održivog razvoja. To uključuje pretraživanje internetskih izvora, članaka u znanstvenim časopisima, knjiga, zakona, publikacija raznih nacionalnih i međunarodnih organizacija i sl. Primarno istraživanje obuhvaća metodu ispitivanja. Uz pomoć anketnog upitnika nastojalo se dobiti mišljenje stanovnika i poslodavaca u mjestu Međugorje što podrazumijevalo izradu upitnika birajući pitanja koja, sveukupno gledano, mogu dati odgovor na pitanje je li religijski turizam danas ipak postao masovni turizam koji ne potiče uravnotežen i dugoročno održiv razvoj.

Istraživačke hipoteze postavljene u ovom radu glase:

H1: Religijski turizam ima oblik masovnog turizma.

H2: Religijski turizam ne potiče održivi razvoj destinacije.

1.4. Struktura rada

Rad započinje uvodom u kojem se uvodi u temu rada te se ukratko objašnjava što je to religijski turizam te što je održivi razvoj i zašto je bitan. Također se definira sam rad, njegova svrha i ciljevi, predmet istraživanja i istraživačke hipoteze.

U prvom poglavlju naslova „Konceptualizacija religijskog turizma“ prikazan je povijesni razvoj religijskog turizma te su analizirana hodočašća kao poseban oblik religijskog turizma.

U drugom poglavlju koje nosi naslov „Održivi razvoj“ objašnjava se koncept održivog razvoja, njegova uloga i važnost u razvoju turističke destinacije. Nadalje se opisuju glavne odrednice održivog razvoja na kojima se on temelji. Na samome kraju drugoga poglavlja, teorijski je razrađen odnos između održivog razvoja i religijskog turizma.

U trećem, istraživačkom, odnosno empirijskom poglavlju predstavljaju se rezultati primarnog istraživanja provedenog među stanovnicima mjesta Međugorje, poznatog odredišta za vjernike pripadnike kršćanske religije, kako bi se na konkretnom primjeru odredio utjecaj religijskog turizma na održivi razvoj destinacije.

Naposljetku, rad se zaključuje iznošenjem glavnih zapažanja uzimajući u obzir i teorijski i empirijski dio kako bi se dobila cjelokupna slika o održivom razvoju i religijskom turizmu. Ukratko se iznose glavni zaključci do kojih se došlo i daju prijedlozi smjernica za daljnji razvoj religijskog turizma u okvirima zadanim održivim razvojem.

2. KONCEPTUALIZACIJA RELIGIJSKOG TURIZMA

Religijski turizam jedan je od selektivnih oblika turizma namijenjen turistima specifičnih interesa te zadovoljavanju njihovih religijskih i duhovnih potreba. Temeljna odrednica ove vrste turizma jest posjet vjernika, tj. hodočasnika sakralnim objektima u koje spadaju crkve, hramovi, džamije i sl. (Hegeduš i Koščak, 2014). Glavno pitanje koje se nameće jest zašto ljudi žele sjediniti motiv putovanja s religijskim potrebama. Vjera je jedna od najstarijih ljudskih potreba i uvijek su ljudi kroz vjeru nastojali postići duševno zdravlje. Posjetitelj koji u određenu destinaciju dolazi jer osjeća da ona doprinosi njegovoj duhovnoj i psihološkoj obnovi, jer očekuje da će posjet tom mjestu zadovoljiti njegove vjerske potrebe kroz molitvu, kontemplaciju i meditaciju i da će mu donijeti zasluge spasenja, naziva se duhovno motiviranim turistom. Religijski turizam danas predstavlja humanu promociju, solidarnost i prijateljstvo među ljudima i narodima, susret različitih kultura, poštovanje okoliša i turističku valorizaciju prirodne, kulturne i povijesne baštine. On obuhvaća skup potreba, odnosa i uslužnih aktivnosti kojima se na turistički način zadovoljavaju prvenstveno duhovne, ali i ostale potrebe koje svoj temelj imaju u religijskom opredjeljenju turista. Postoji kvalitativna razlika između svjetovnog i religijskoga mjesta koju je važno uočiti i vrednovati te spoznati što ta mjesta čini svetima. Religijski turist, odnosno hodočasnik je uvijek vjernik, dok obični turist može, ali i ne mora biti vjernik. Hodočasnike i štovatelje u sveto mjesto privlači želja za božanskim osjećaj obveze i zahvalnosti, dok turista najviše privlači znatiželja i želja za dokolicom i odmorom. Za turističku je destinaciju najvažnije da raspolaže elementima turističke ponude, da je geografski zaokružena cjelina te da je usmjerena prema turistima, tj. potrošačima. Vjerska destinacija, s druge strane, također je geografski zaokružena cjelina koja raspolaže religijskim i religijskim čimbenicima ponude te smještajnim i ugostiteljskim prihvatnim kapacitetima. Dakle, destinaciji religijskog turizma nisu potrebni turistički sadržaji (Cerović i Zanketić, 2014).

Površno bi bilo religijski turizam definirati samo kao selektivni oblik turizma zasnovanom na duhovnim i religijskim motivima, već je potrebno proširiti tu definiciju. Iako je u prošlosti prvi, jedini i najznačajniji motiv putovanja bila religija, danas se religijski turizam može okarakterizirati kao interdisciplinarnan iz razloga što u sebi isprepliće religiju, kulturu, tradiciju i samoga čovjeka, stoga je teško dati samo jednu ispravnu definiciju religijskoga turizma. Uzimajući u obzir i multidimenzionalnost religije, izučavanje religijskog turizma trebalo bi integrirati društveni, ekonomski, religijski i kulturološki aspekt. U današnjici se religijski turizam sve učestalije razmatra i razvija iz kulturnog turizma, što opravdanje crpi u slijedećem (Jurešić, 2019):

- 1) religija čini izuzetno važan i velik dio kulture i kulturnog identiteta nekoga naroda, što ju onda čini jednim od elemenata ukupne turističke atrakcijske osnove određene destinacije,

2) turistička potrošnja ostvarena u sklopu religijskog turizma i religijom motiviranih putovanja svojim indukcijskim učincima naposljetku doprinosi očuvanju i unaprjeđenju lokalne kulturne baštine.

Religijski turizam može se definirati kao pojava, fenomen, aktivnost ili skup odnosa izravno vezani uz zadovoljenje religijskih, vjerskih i duhovnih potreba vjernika. Uz tu duhovnu komponentu, religijski turizam odlikuju i sva ona obilježja karakteristična za turizam i turistička kretanja općenito. No, budući da religijski turizam postaje sve više popularan, zanimljiv i važan ne bi ga se trebalo u potpunosti komercijalizirati niti izbaciti spomenutu duhovnu, spiritualnu dimenziju tog oblika turizma. Uzimajući u objekt sakralne, svete objekte koji se posjećuju prilikom religijskog putovanja, kao što su crkve, hramovi, džamije, kapele, katedrale i sl., za njih se može reći da imaju dvostruku funkciju, odnosno svrhu posjete. Primarna funkcija im je zadovoljavanje religijskih i vjerskih potreba obavljanjem raznih obreda te pružanje mjesta za molitvu i štovanje. Sekundarna funkcija proizlazi iz činjenice da su to objekti veće ili manje kulturne, umjetničke ili povijesne vrijednosti koji mogu biti od interesa i ljudima koji nisu religiozni, ne pripadaju nijednoj religiji ili ateistima (Korov,2020).

Prema autorima Raju i Morpethu, zajednička obilježja svih religijskih putovanja su (Raj i Morpeth, 2007):

- 1) dobrovoljno, privremeno i neplaćeno putovanje,
- 2) putovanje motivirano religijom,
- 3) postojanje dodatnih sporednih motiva,
- 4) željena destinacija je religijsko mjesto (na lokalnoj, regionalnoj, nacionalnoj ili međunarodnoj razini),
- 5) sam put do destinacije ne čini dio vjerske prakse, tj. obreda.

Religijski turizam čine dvije osnovne komponente: spiritualna i kulturna. No, svjesno ili nesvjesno, unaprijed organizirano ili neplanirano prilikom putovanja u vjerske svrhe javljaju se i druge potrebe koje nisu čisto religiozne naravi, već su to turističke potrebe za uslugama smještaja i prehrane, prijevoza, za razgledavanjem znamenitosti, za upoznavanjem drugih kultura i ostalim tome sličnim (Vizjak, 1993). Iza svakoga turističkoga putovanja stoje određeni motivi odlaska u konkretnu destinaciju. U slučaju religijskog turizma, četiri su glavna faktora koja se moraju uzeti u obzir: pripadnosti religiji i prakticiranje religijskih obreda, obrazovanje i kultura, profesionalno zanimanje i razina dohotka te kvaliteta infrastrukture, tj. lakoća pristupa. Osim tih, ostali faktori uključuju: jezične sličnosti, pripadnost zajedničkoj kulturi, politička stabilnost, moda, inflacija, koji značajno utječu na odabir aktivnosti kojima će turist baviti u slobodno vrijeme (Tala i Padurean, 2008).

Ljudi su oduvijek imali potrebu izraziti prema van ono što žive i osjećaju unutra. Tako postoje razni vanjski oblici i dimenzije religije (Cerović i Zanketić, 2014):

- 1) veza s prostorom: hramovi, svetišta, kapele, crkve, džamije itd.,
- 2) veza s vremenom: festivali, manifestacije, proslave obljetnica itd.,
- 3) veza s kulturom: religijski obredi, molitve, pjesme itd.,
- 4) veza s umjetnošću: glazba, slikarstvo, arhitektura, kiparstvo, književnost itd.,
- 5) veza s institucijama: različite zajednice vjernika,
- 6) veza s etikom: etička načela, moral, određena pravila i ograničenja,
- 7) veza s misli: dogma, vjerske istine, vjerovanja, zapovijedi.

Složenost organizacije i planiranja provedbe religijskog putovanja zahtijeva veliki broj ljudi dobre volje, stručnih ljudi specijaliziranih za određene poslove i veliki broj volontera (Cerović i Zanketić, 2014). Glavni dionici u sklopu religijskog turizma: vlade, vjerske zajednice, međunarodne organizacije, lokalna zajednica, lokalne vlasti, interni i eksterni turoperatori, prijevozne kompanije, lokalna poduzeća pružatelji turističkih usluga i ostali dionici iz privatnog sektora (banke, trgovine suvenirima, knjižnice, trgovine općenito.) Kako se povećava broj ljudi koji putuju iz religijskih razloga, turoperatori se orijentiraju na kreiranje i ponudu aranžmana takve vrste (Tala, 2008). Religijski turizam poprima razne oblike, od kratkoročnog religijskog turizma koji se odnosi na dnevne izlete i ekskurzije u obližnja hodočasnička mjesta do dugoročnog koji se odnosi na višednevne, pa i višetjedne boravke. Također se religijski turizam razlikuje po broju putnika, prijevoznom sredstvu, sezoni, tj. vremenu godine u kojem se putuje, i po društvenoj i socijalnoj strukturi grupe ljudi koja odlazi na putovanje (Rinschede, 1992).

U ovome radu predmet istraživanja jest religijski turizam, no potrebno je istaknuti razlike koje i te kako postoje između pojmova religijski turizam i vjerski turizam. Glavna svrha religijskog turizma je poticanje sudionika putovanja na jačanje i obnovu vlastite vjere. Religijski turizam odnosi se na posjete religijskim destinacijama i atrakcijama. Da bi se govorilo o vjerskome putovanju, ono bi moralo biti motivirano religijskim razlozima. Dakle, vjersko putovanje užu je pojam od religijskoga. Vjera predstavlja jedan dublji motiv od same religije. Unutar religijskog turizma, potrebno je također razlikovati religijskog i religioznog turista. Religiozni turist putuje ponukan svojom vjerom, redovito ispunjava svoje religijske obveze, sudjeluje u obredima i svetkovinama, iskazuje poštovanje određenom svecu te, odlaskom na putovanje, očekuje duhovno iscjeljenje i produbljenje vlastite vjere. S druge strane, religijski turist određene religijske atrakcije posjećuje više iz radoznalosti i znatiželje, nego iz osobnih i vjerskih razloga, pa je u tome slučaju više riječ o kulturnome, nego o religijskome turizmu. Dakle, različitosti ne proizlaze samo iz vrste putovanja i turizma, već i iz motivacije i vrste ljudi koji idu na to putovanje. Ipak, logično je razmišljati na način kako su pridjevi religijski i vjerski sinonimi, no pravilnije je nazvati ih komplementarnima, budući da nadopunjuju jedan drugoga te jedan ne ide bez drugoga. Ako čovjek pripada određenoj religiji, onda mora imati i vjeru i uvjerenje da je to ispravno. Teško bi našao motivaciju za praktični religijski život i sudjelovanje u obredima kada ne bi imao vjere i kada mu to ne bi predstavljalo nešto dublje od pukih religijskih pravila. Isto tako, ako čovjek vjeruje, on to i prakticira i uvjeren je u učenja i stavove određene religije,

jer na određeni način mora biti definirano ono u što vjeruje. Vjerski se turizam stoga može definirati kao skup potreba, odnosa i uslužnih aktivnosti koje služe za zadovoljavanje, na turistički način, duhovnih, kulturnih, socijalnih i fizičkih potreba vjernika koje proizlaze iz njihove religijske opredijeljenosti. No, javlja se i pojam duhovnosti, odnosno spiritualnosti. Iako je duhovnost primarno povezana s vjerom u višu silu, odnosno Boga, postoje i drugačije definicije koje duhovnost objašnjavaju kao potrebu za psihološkom, intelektualnom, tjelesnom i političkom povezanošću vlastitih misli i iskustava sa svijetom. Nadalje, spiritualnost se može definirati i kao vjerovanje bez pripadanja, tj. vjera bez pripadnosti određenoj religiji. Tada se, naravno, javlja potreba za duhovnom utjehom pa se može reći kako na duhovna putovanja odlaze ljudi koji su zasićeni modernim, materijalističkim, konzumerističkim, i, naposljetku, ispraznim načinom života u potrazi za utjehom, smislom i značenjem. Dakle, na spiritualna putovanja uglavnom odlaze turisti koji ne pripadaju ni jednoj religiji, već samo traže postizanje harmonije i sklada s prirodom i zemaljskom energijom. Stoga se spiritualna putovanja mogu okarakterizirati kao potpuno različita od vjerskih i religioznih (Lekić, Dabo i Šalić, 2022).

Određena destinacija može se smatrati religijskom destinacijom samo u slučaju ukoliko posjeduje sakralne objekte te ako su oni pravilno valorizirani kroz master planove i planove razvoja destinacije. Naravno, također je potrebno da vrijednost atrakcija u obliku sakralnih objekata i „svetih“ mjesta bude prepoznata i percipirane od strane vjernika te da je jasno signalizirana i promovirana. Iako turisti u određenu destinaciju religijskog turizma dolaze iz religijskih i duhovnih razloga, turistička ponuda je kompleksna i sastoji se i od brojnih drugih bitnih elemenata poput smještajnih kapaciteta, trgovina, ugostiteljskih objekata, koji se skupno nazivaju turističkom infrastrukturom. Stoga je potrebno da se kontinuirano prate i istražuju trendovi i potrebe na turističkom tržištu potražnje te prema tome modificirati, razvijati, obogaćivati i prilagođavati cjelokupnu turističku ponudu (Jurešić, 2019).

Što se tiče samih svetišta, ona se mogu podijeliti u sedam glavnih kategorija (Hrabovski-Tomić, 2008):

- 1) svetišta posvećena svecima (nose ime po svecu ili se tu čuvaju njegovi posmrtni ostaci),
- 2) ex-voto svetišta (izgrađena nakon preživljavanja neke katastrofe u znak zahvalnosti),
- 3) svetišta pobožnosti (stvorena i izgrađena ljudskom rukom, nepovezana ni na kakav način s čudima ili neobičnim događajima),
- 4) svetišta čuda (izgrađena na mjestima gdje se događaju iscjeljenja),
- 5) svetišta prenesenih relikvija i ikona (relikvije i ikone s čudotvornim djelovanjima),
- 6) osnovana svetišta (na mjestima događaja nekih čuda),
- 7) svetišta ukazanja (na mjestima ukazanja božanstava.)

No, osim sakralnih objekata kao glavnog elementa turističke ponude vjerske destinacije, postoje i drugi elementi koji mogu motivirati vjernike da posjete određenu destinaciju (Raj, R. i Morpeth, D.N., 2007):

- 1) prirodni fenomeni (sveta jezera, planine, otoci, brda i sl.),
- 2) zgrade i objekti izvorno sagrađeni u religijske svrhe,
- 3) zgrade s religijskom tematikom i dizajnom,
- 4) posebni religijski događaji, manifestacije, koncerti, festivali,
- 5) sakralizirana svjetovna mjesta povezana s nekom tragedijom ili politički značajnim događajem (npr. zatvor u kojem je boravio Nelson Mandela na otoku Robben u Južnoj Africi.)

Za putnike na religijskim putovanjima, posjećivanje gore navedenih mjesta i ne predstavlja baš odmor, već transformacijsko putovanje tijekom kojeg se dobivaju novi i dublji uvidi i razumijevanja, spoznaje i blagoslovi. Poznato je da su putnici iz religijskih razloga jako motivirani i neće lako odustati od putovanja, te je zato segment religijskog turizma manje osjetljiv na uspone i padove na turističkom tržištu.

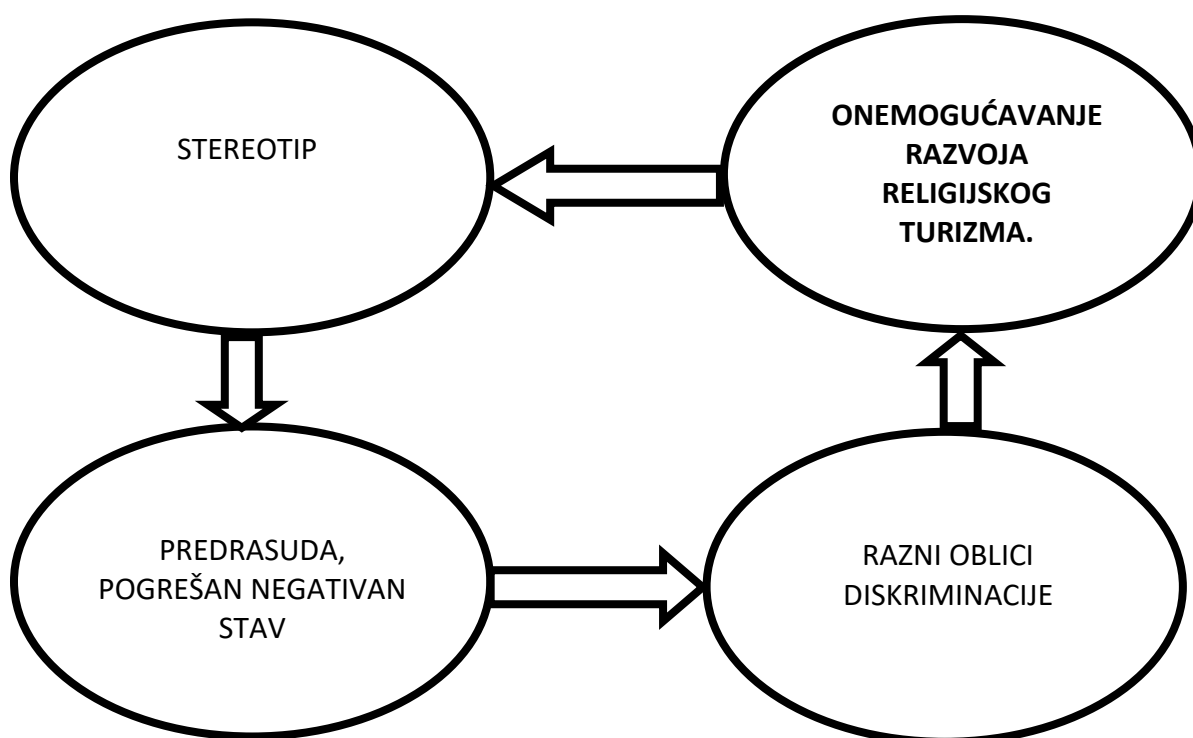
S druge strane turistička potražnja za religijskim turizmom također je kompleksna i ima određena posebna obilježja kao što su (Jurešić, 2019): želja za stjecanjem religioznih znanja i novih iskustava, dublje upoznavanje vlastite religije i njenih rituala i obreda, povećanje međusobnog razumijevanja, tolerancije i poštivanja. Kod religijskih putovanja prevladava vjersko i sakralno, no postoji i svjetovno i profano. Uzimajući to u obzir religijski turisti mogu se podijeliti u tri vrste turista (Jurešić, 2019):

- 1) više hodočasnik nego turist (uvjeren i siguran u svoje vjerske i religijske stavove te redovno ispunjava svoje religijske obveze; putuje zbog sudjelovanja u religijskim svetkovinama, zbog neposrednog susreta sa svetim mjestom, iz zahvalnosti svecu kojemu je svetište posvećeno, dublje upoznavanje s religijom i sl.),
- 2) religijski turist ili hodočasnik,
- 3) više turist nego hodočasnik (po motivima putovanja više je sličan običnome turistu, svetišta posjećuje više iz znatiželje, nego oz duhovnih i religijskih razloga te kod ove vrste turista više dominira kulturno-obrazovni, nego religijski aspekt.)

Zanimljiv koncept za razmatranje u sklopu religijskog turizma je i dodana vrijednost. Jednostavno rečeno, dodana vrijednost u turizmu predstavlja razliku između pružene turističke usluge i cijene koja je za tu uslugu plaćena, odnosno naplaćena. S aspekta religijskog turizma, dodana bi se vrijednost primjerice mogla ostvarivati slijedećim aktivnostima (Jurešić, 2019): sakralni suveniri za dar turistima, tematski izlet u sklopu kupljenog paket-aranžmana, slikanje od strane profesionalnog fotografa na nekim religijski značajnim i poznatim lokacijama, piće dobrodošlice u smještajnom objektu i sl.

Vjerska putovanja danas zauzimaju iznimno važnu ulogu u međunarodnim turističkim kretanjima, o čemu govore i slijedeće brojke. Godišnji prihodi od religijskog turizma u svijetu iznose 18 milijardi USD. Broj ljudi koji svake godine ode na putovanje iz religijskih razloga i motiva 2005. dostiže čak 300 milijuna. Za to su zaslužni otvorenost i tolerancija prema drugim kulturama, promocija destinacije, povoljne cjenovne politike koje turoperatori nude i slični čimbenici zaslužni su za takve brojke i za razinu razvijenosti koju danas religijski turizam u svijetu ima (Tala, 2008).

No, iako vitalan dio međunarodnog turizma, religijski se turizam danas suočava s mnogim prijetnjama koje su prikazane na shemi, a koje vjerske turističke destinacije moraju uzeti u obzir.

Shema 1: Globalne prijetnje razvoju turizma

Izvor: Jurešić, I., *Religijski turizam, Sveučilište Jurja Dobrile u Pulj, 2019., str. 33.*

Koliko su god razna osuđivanja, netolerancije, diskriminacije, neprihvatanje nejednakosti stvar prošlosti, ipak se i danas može susresti s raznim predrasudama i stereotipima pripadnika jednog naroda prema pripadnicima drugog naroda, vjernika jedne religije prema vjernicima druge vjeroispovijesti. Ljudi sami stvore sliku i mišljenje o nekome ili nečemu u glavi što ih naposljetku sprječava da odu na određeno putovanje. Time dolazi i do stvaranja pogrešnih stavova, koji skoro pa nikako nisu podložni promjeni bez obzira na potencijalna nova saznanja i spoznaje. Također, diskriminacija je, nažalost, prisutna u svim područjima ljudske aktivnosti i djelovanja, pa tako i u religiji gdje se može posvjedočiti nejednakom tretiranju, favoriziranju, neprihvatanju osoba određene religije u odnosu na neku drugu. Sve to skupa konačno dovodi do usporavanja, pa čak i do onemogućavanja razvoja religijskog turizma.

2.1. Povijest nastanka religijskog turizma

Religija i vjera jedni su od prvih motiva i razloga odlaska na putovanje. Ljudi su često odlazili na put motivirani svojom vjerom unatoč raznim nepogodnim okolnostima, lošem vremenu, bolesti i sl. jer su bili iznimno potaknuti svojom religijom i vjerom da su određena mjesta koja posjećuju sveta. Važno razdoblje razvoja religijskog turizma bila je antika. Neki od izvora koji govore o rutama kojima se u prošlosti išlo očuvani su do današnjeg dana, kao npr. hodočašća u Egipat, Mezopotamiju, Palestinu, Arabiju, Perziju, Indiju, Kinu, Grčku i Rim. 3000. g. pr. Kr. odvijala su se hodočašća u Egipat, gdje su se posjećivala mjesta za štovanje, piramide, hramovi i grobovi bogova. Značajni su isto bili posjeti hramovima u Delphima u antičkoj Grčkoj, gdje se štovao Apolonov kult i posjeti Korintu, gdje se štovao Posejdonov kult. Najpopularniji oblici štovanja božanstava kod antičkih Grka su bili sportski i kulturološki događaji, gdje se puno ljudi skupljalo na Olimpu i u Nemei. S vremenom se počela javljati potreba organiziranja smještaja za sve veći broj ljudi koji su dolazili pa su se krenule razvijati mreže objekata za smještaj, prehranu, prodaju suvenira i sl. Arheološke studije također potvrđuju štovanja koja su uključivala hodočašća naroda pretkršćanske sjeverne Europe: Kelta, Germana i Slavena. Razni izvori i bunari koji su u to vrijeme postojali potaknuli su razvoj odmarališta. Vjerska putovanja u svom tipičnom obliku nastavila su se razvijati do pred kraj Rimskog razdoblja i uglavnom su uključivala putovanja kršćana u Svetu Zemlju. U 3. tisućljeću nakon Krista, hodočasnici su posjećivali grobove sv. Petra i sv. Pavla u Rimu, no kasnije su se ti odlasci vjernika u Rim bazirali na iskazivanju štovanja svetome ocu papi. Od 10. stoljeća jako je poznata hodočasnička ruta iz Francuske do španjolskog gradića Santiago de Compostela, gdje se štuje sv. Jakov. Na taj put su u početku išli tzv. „pokornici“, ljudi koji su zgriješili, najčešće ubojstvom, kao dio pokore i pokajanja. Sredinom 19. stoljeća poznato je postalo odredište Lourdes u Francuskoj. Povijest svetišta se vezuje uz ukazanje Djevice Marije Bernadettei Soubirous godine 1858. Početkom 20. stoljeća vjernici su počeli odlaziti u portugalsko mjesto Fatimu, također zbog Marijinog ukazanja koje je doživjelo troje djece: Lucia, Francisco i Jacinta (Rejman, Maziarz, Kwiatkowski, Haliniarz, 2016).

Iako se u nekim aspektima religijski turizam počeo približavati svjetovnom, profanom turizmu, ipak će se od njega uvijek razlikovati po dvama glavnim obilježjima (Cerović i Zanketić, 2014):

- 1) religijski motiv putovanja i
- 2) receptivni prostor u kojem se nalaze religijski sadržaji

Raznolikost i kompleksnost oblika religijskog turizma proizlazi iz ljudske tipologije i različitosti među ljudima, okolišnih uvjeta u kojima pripadnici pojedine religije žive, kulturnog identiteta i razine razvijenosti gospodarstva. U današnjem svijetu koji je baziran na vezama, partnerstvima, povezanosti, komunikaciji i dijeljenju informacija, i religijski turizam trebao bi se prilagoditi sadašnjem modernom dobu čineći slijedeće (Tala, 2008):

- 1) zaštititi integritet religijskih prostora i poštovati njihovu značajnost

Dobar primjer predstavlja Crkva sv. Petra u Vatikanu, u kojoj je vremenom, zbog prevelikog broja turista koji su je posjećivali, pod počeo propadati i uništavati se, a disanjem ljudi se počela stvarati kondenzacija i vlaga u Crkvi, pa je Crkva jedno vrijeme bila zatvorena za posjete, dok se nije obnovila.

- 2) osigurati koristi za lokalnu zajednicu i prednost prilikom pristupa religijskome mjestu

Destinacija religijskog turizma ne može funkcionirati niti zadovoljavati potrebe turista u cijelosti samostalno. Potrebna je suradnja s lokalnim stanovništvom, lokalnim poslovnim i ostalim sektorima. Stoga je važno i da destinacija podupre lokalnu zajednicu zauzvrat.

- 3) osigurati vezu između različitih vrsta turista, osiguravajući da ne dođe do sukoba i konflikata između njih

Često turisti koji dolaze u destinaciju iz religijskih razloga smatraju da ostali turisti, koji tu nisu iz istih razloga kao i oni, nemaju pravo biti tu ili ponašati se na određen način. Religijska mjesta i svetišta stoga često zapošljavaju osoblje u funkciji sprječavanja nastanka takvih situacija.

Sveta mjesta, za različite religije imaju i različita značenja. To su mjesta koja vjernike asociraju na velike osobe u njihovoj religije, vođe njihovih religija. Za kršćane je to Isus u Jeruzalemu i u drugim mjestima, za muslimane Meka i Medina odakle je Muhamed otišao na nebo, za budiste i hinduiste mnogobrojne lokacije s hramovima posvećenim raznim božanstvima koja oni štiju. Također valja imati na umu da su se znanost, književnost, obrazovanje, glazba razvijali pod okriljem religije i religijskih putovanja. Zato ne bi trebalo čuditi da se tijekom religijskih putovanja često razgledaju i druge znamenitosti i djela koja pripadaju kulturnoj i povijesnoj baštini tog mjesta (Vizjak, 1993).

2.2. Hodočašća kao poseban oblik religijskog turizma

Religijski turizam se uvijek pojavljuje u nekom od slijedeća tri oblika (Cerović i Zanketić, 2014.):

- 1) velika, masovna okupljanja povodom važnih religijskih obljetnica,
- 2) posjet i razgledavanje značajnih religijskih mjesta i objekata bez obzira na vrijeme u kojem se to odvija, tj. ne mora se odvijati isključivo za vrijeme određenih značajnih religijskih datuma,
- 3) hodočašća, posjeti religijskim svetištima i sudjelovanja u obredima.

Hodočašće se može smatrati putovanjem na određeno, za vjernika, sveto mjesto iz religioznih razloga (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=25860>, pristup: 31.12.2022.). Ono je dinamičan i strukturalan element same vjere koji se razvijao tisućljećima do duhovnog pročišćenja koje predstavlja vezu između vjernika i božanstva (Cerović i Zanketić, 2014). Motivi za odlazak na hodočašće mogu biti različiti: rješavanje tereta grijeha, suočavanje sa strahovima, susret s božanskim, ispunjavanje religijskih zapovijedi, obavljanje čina pobožnosti, molitva, slušanje raznih svjedočenja, traženje pomoći u brigama, nevoljama i bolestima, traženje smisla u monotonij svakodnevnici (Žunić, 2020). Hodočašća predstavljaju iznimno važan oblik religijskih putovanja kako za same turiste, hodočasnike, tako i za destinaciju. Važnost koju hodočašća predstavljaju vjernicima nije potrebno pretjerano objašnjavati. Bilo samostalno ili u grupi, takva putovanja pružaju razne koristi ljudima u vidu da im pomažu ojačati i ostvariti dublju vezu s božanstvom u koje se uzdaju i vjeruju. Za turističku destinaciju religijskog turizma, putovanja hodočasnika donose mnoge ekonomske koristi. Neke od tih destinacija se i isključivo oslanjaju na takva putovanja, jer ona proizvode induktivni učinak. Kada turisti dolaze, rezerviraju smještaj u hotelima, obroke u restoranima, kupuju u trgovinama, suvenirnicama, angažiraju lokalne vodiče i sl. te tako donose mnogobrojne koristi lokalnoj društvenoj zajednici (<https://tourismteacher.com/types-of-tourism-glossary/>, pristup: 31.12.2022.). Vjernicima hodočašća predstavljaju priliku za duhovno i tjelesno izlječenje, promjenu života, pomoć prilikom donošenja teških životnih odluka, traženje oprost, produblivanje vjere itd. (Vakhidova, F.S., 2022). Neki autori u potpunosti poistovjećuju vjernike i hodočasnike jer hodočasnik ide na putovanje motiviran isključivo vjerom. Prije odlaska, vjernik ima određeni cilj koji želi postići na tom, za njega svetome, mjestu i u tom vremenskom periodu trajanja hodočašća (Lekić, Dabo i Šalić, 2022). Hodočašća imaju tri glavna aspekta (Jukić, 1988): hodočašće kao duhovni doživljaj, hodočašće kao obredni čin i hodočašće kao društveni događaj.

Gledajući na hodočašće kao duhovni doživljaj, može ga se shvatiti kao nešto transcendentalno, van materijalnog svijeta, povezivanje s božanskim i uranjanje dublje u vjeru na posebno svetom mjestu. Hodočašće u određeno mjesto također predstavlja i obredni čin spomena, zahvale i/ili žrtve za božanstvo neke religije. U tom smislu, cjelokupno hodočašće predstavlja jedan obredni čin u sklopu kojeg su putovanje do mjesta, molitva, vjerski obredi i rituali, prinošenje žrtve, iskazivanje zahvale i ostalo. Naposljetku, hodočašće je i društveni događaj

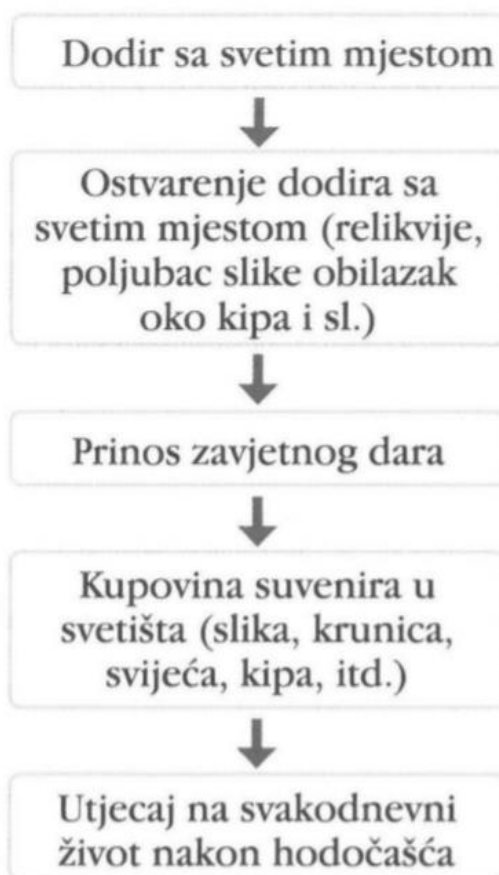
jer uključuje pojedinca ili skupinu ljudi koji se odlučuju na odlazak van svog stalnog mjesta života i rada u sveto mjesto. Koliko god oni tamo predstavljali vjernike i hodočasnike, toliko predstavljaju i turiste jer imaju određena obilježja ponašanja turista: noće i hrane se u ugostiteljskim objektima, kupuju u trgovinama, posjećuju vjerske atrakcije tog mjesta, kupuju suvenire i sl. U sociološkom pogledu, na hodočašća se ne gleda kao samo traganje za svetim, već i kao bijeg od svjetovnog koje postane neizdržljivo (Jukić, 1988). Hodočašće je posebno putovanje vjernika u sveto mjesto koje može biti u zemlji vjernika ili van nje, na kojem je uglavnom izgrađeno svetište te religije. Stoga se može reći da pojam hodočašća uključuje slijedeća tri glavna elementa (Cerović i Zanketić, 2014):

- 1) destinaciju prema kojoj se kreću vjernici,
- 2) pokret, kretanje prema određenoj destinaciji, kolektivno ili individualno i
- 3) cilj postizanja duhovnog i duševnog blagostanja i dobra

Prisustvovanje i sudjelovanje u hodočašću zahtijeva sve čovjekove sposobnosti: audio-vizualne, motoričke, emocionalne i sl. Ono je također čin prisjećanja na vjerske uspomene koje su s tim religijskim mjestom povezane te učvršćuje međunarodne, društvene, kulturne, civilizacijske i religijske veze koje nadilaze granice naroda i rasa. Hodočašća su odraz snage narodne religioznosti i vjere koja se konstantno razvijaju i obnavljaju i to bez pretjerano potrebnih napora „religijskih djelatnika ili službenika.“

Iz dolje prikazane sheme vidljivo je da je prvi i najvažniji element hodočašća ostvarivanje dodira sa svetim mjestom za vjernika. To mogu biti relikvije nekog sveca, grob, slika, ikona, spomenik, svetište, kip itd. Također je uobičajeno da vjernici ostavljaju zavjetni dar koji su ponijeli sa sobom od doma, a da na svetome mjestu kupuju razne suvenire kao što su slike, svijeće, kipići i sl. koje onda nose sa sobom natrag u svoje mjesto prebivališta. No, danas postoje i neke destinacije religijskog turizma koje sve više postaju klasične turističke destinacije u kojima je turistički način korištenja nadmašio ili potpuno isključio religijsko značenje tih mjesta. Primjer takve destinacije je Taj Mahal u Indiji kojeg danas posjećuju razni turisti, a ne samo muslimani (Cerović i Zanketić, 2014).

HODOČAŠĆE

Shema 2: Elementi hodočašća

Izvor: Zanketić P. Menadžment religijskih događaja u turističkoj destinaciji, Sveučilište u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Opatija, 2012. str. 20.

Budući da su danas hodočašća visoko razvijen oblik putovanja, potrebno je upravljati aktivnostima takvih putovanja i aktivnostima religijskih događaja. Menadžment je jedna od najvažnijih, ako ne i najvažnija, aktivnost nužna za pravilno funkcioniranje svakog gospodarskog, turističkog, pa i religijskog događaja. Menadžment podrazumijeva planiranje, vođenje, organiziranje i kontrolu, a u turizmu, pa tako i u religijskom turizmu to uključuje i slijedeće vještine (Cerović i Zanketić, 2014):

- 1) vještinu rada s ljudima (timski rad, suradnja, stvaranje pozitivnog radnog ambijenta i okružja),
- 2) tehničku vještinu (sposobnost rada s određenim sredstvima u svrhu obavljanja potrebnih poslovnih procesa i aktivnosti),
- 3) vještinu oblikovanja (rješavanje problema koji se nađu na putu),
- 4) vještinu poimanja (smisao za prioritete, prepoznavanje važnih ciljeva.)

Menadžment hodočašća se može opisati kao skup vještina, znanja i sposobnosti o planiranju, organiziranju, upravljanju ljudskim potencijalima i kontroliranju turističkog sustava kojim se zadovoljavaju vjerske potrebe i motivi turista koje su ih i dovele u odredište. Planiranje, organiziranje i održavanje bilo kakvog događaja i putovanja, pa tako i onog potaknutog religijskim motivima, zasniva se na menadžmentu događaja koji uključuje: savjetodavni odbor stručnjaka, organizacijski odbor i izvršne direktore, tj. menadžere događaja. Da bi hodočašće u smislu turističke atrakcije egzistiralo kao samostalni događaj i projekt, mora zadovoljiti slijedeća četiri glavna kriterija (Cerović i Zanketić, 2014):

- 1) da ima vlastitu misiju, tj. glavnu svrhu zbog koje uopće postoji i održava se,
- 2) da ima vlastite planove,
- 3) da upravlja internim i eksternim resursima,
- 4) da bude ispravne veličine s aspekta funkcionalnog organiziranja.

Prednost organiziranja hodočašća kao projekta leži u orijentiranosti i fokusiranosti na krajnje rezultate, tj. na zadovoljstvo, u ovom slučaju, vjernika. Na svaki događaj, pa tako i na religijski mogu djelovati razni utjecaji koji mogu biti pozitivni i negativni, a dijele se na (Cerović i Zanketić, 2014):

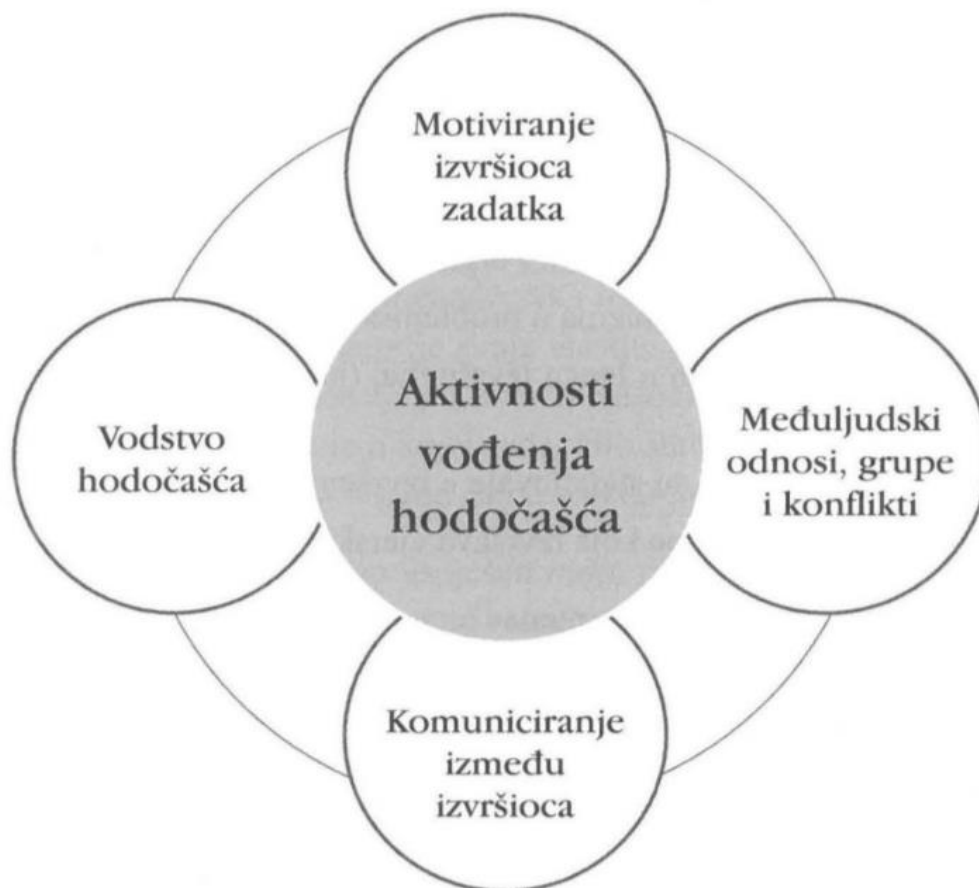
- 1) socijalno-kulturološke utjecaje (oživljavanje tradicije, poticanje zajedništva, kreativnosti, svijesti o kulturi, ali s druge strane i otuđenje, manipulacija, nepovoljan imidž zajednice),
- 2) okolišne utjecaje (rast svijesti o potrebi zaštite okoliša, poticanje održivog razvoja, unaprjeđenje prometne povezanosti i komunikacija, izgradnja infrastrukture, ali s druge strane i zagađenje okoliša, gužve u prometu, buka, narušavanje biološke ravnoteže, saturacija prostora),
- 3) političke utjecaje (međunarodni ugled i prepoznatljivost, socijalna kohezija, povećanje investicija i ulaganja, ali s druge strane i rizik promašaja događaja, netrpeljivosti između različitih naroda),
- 4) utjecaje na turizam i gospodarstvo (promocija destinacije, povećanje broja dolazaka i noćenja, generiranje novih radnih mjesta, induktivni učinak, ali s druge strane i ugrožavanje autentičnosti i autohtonosti, pretjerana eksploatacija resursa, mogući financijski gubici.)

S aspekta veličine, religijski se događaji mogu podijeliti na (Cerović i Zanketić, 2014):

- 1) mega vjerske događaje (više od 100.000 vjernika),
- 2) velike vjerske događaje (više od 50.000 vjernika),
- 3) srednje vjerske događaje (manje od 50.000 vjernika),
- 4) male vjerske događaje (manje od 10.000 vjernika).

Prilikom planiranja hodočašća, moraju se i postaviti njegovi ciljevi od kojih neki mogu uključivati: zadovoljenje religijskih potreba i motiva, prikupljanje sredstava u dobrotvorne svrhe, povećanje broja hodočasnika u destinaciji, produženje turističke sezone, podizanje ugleda destinacije, dobivanje medijske pozornosti i sponzorstava i sl. Također je ključno i pravovremeno rukovođenje mogućim rizicima kao što su npr. loše vrijeme, poplava, požar, kontrola mase itd. pri razvijanju koncepta i organiziranju hodočašća, može se postaviti pet pitanja (Cerović i Zanketić, 2014):

- 1) zašto se hodočašće organizira (razlozi održavanja i koristi za vjernike),
- 2) tko su interesne grupe hodočašća (za koga se održava, koji je ciljni segment),
- 3) kada organizirati hodočašće (potrebno vrijeme, vremenske prilike),
- 4) gdje organizirati hodočašće (na otvorenom ili u zatvorenom prostoru, dostupnost, dimenzije, udobnost),
- 5) što određuje hodočašće (seminari, kongresi, liturgije, religijski obredi).

Shema 3: Osnovne aktivnosti vođenja u hodočašćima

Izvor: Cerović, Z. *Hotelski menadžment, Fakultet za turistički i hotelski menadžment Opatija, Opatija, 2010. str. 604.*

Iz gornje sheme vidimo da kod vođenja hodočašća postoje određene bitne aktivnosti kao i kod vođenja bilo kojega drugoga događaja. Potrebna je osoba, vodič, koja će ići s vjernicima i voditi ih kroz cijelo putovanje, menadžer koji će motivirati i aktivirati sve sudionike u procesu na izvršenje njihovih zadataka i upravljati međuljudskim odnosima i konfliktima koji se pojavljuju. Također je potrebna međusobna komunikacija svih sudionika. Iz svega prethodno navedenoga, može se zaključiti da, u slučaju hodočašća i religijskih događaja, postoje dva tipa menadžmenta koji se moraju nadopunjavati, a to su (Cerović i Zanketić, 2014):

- 1) duhovno-religijski menadžment (zaslužan za duhovnu stranu hodočašća, duhovni doživljaj),
- 2) poslovno-logistički menadžment (zaslužan za rukovođenje novčanim sredstvima, ostvarenje materijalne i ekonomske koristi).

Kada religijske destinacije postanu turističke atrakcije i počnu primati veliki broj posjetitelja svake godine, učinkovito upravljanje više nije luksuz, nego postaje nužnost i potreba. Nažalost, većinom hodočasničkih destinacija se ne upravlja ili se provodi tradicionalni i hijerarhijski menadžment destinacije. To se može pripisati proturječju i kontradiktornosti koja postoji između duhovne prirode religijske destinacije i svjetovne potrebe za učinkovitim menadžmentom u svrhu optimizacije ekonomskih učinaka. Često su ljudi koji su dio upravljačke strukture destinacije redovnici određene religije te na same sebe uopće ne gledaju kao menadžere nego kao čuvare svetišta ili bogoslove. Zato je važna suradnja između svih dionika kako bi se osiguralo djelotvorno upravljanje svetim mjestom. Loše ili nikakvo upravljanje destinacijom nosi rizik od neplaniranog i nekontroliranog razvoja turizma što može dovesti do srednjoročne, pa i dugoročne neodrživosti. Potrebno je pratiti i upravljati kvalitetom ukupnog turističkog proizvoda religijske destinacije kako bi se osiguralo pozitivno iskustvo hodočasnika, ali i zadovoljstvo lokalnog stanovništva (Krešić, Mikulić i Miličević, 2012).

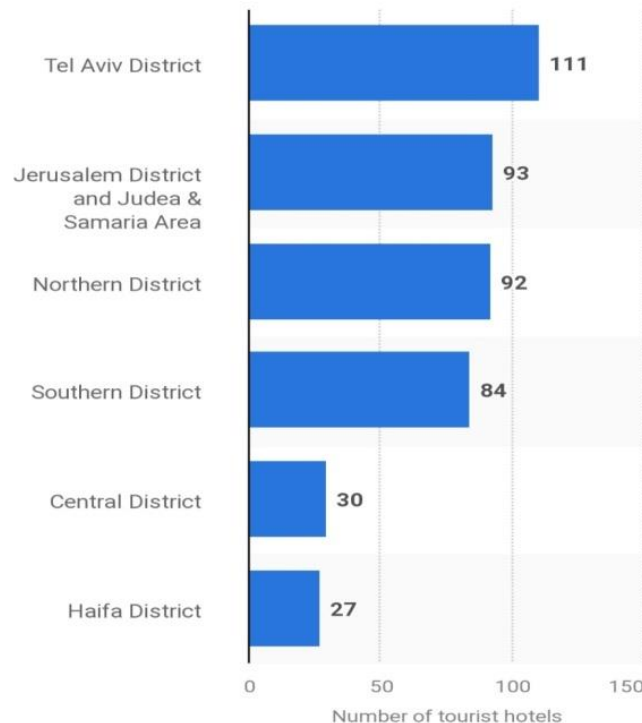
Važnost hodočasničkog turizma kao gospodarskog, društvenog i prostornog fenomena ne može se ignorirati. Postoji izravan utjecaj na vjerski destinaciju putem neposrednog kontakta posjetitelja s religijskim institucijama i neizravan utjecaj na lokalnu zajednicu i gospodarstvo. Naravno, postoje i pozitivni učinci koji se javljaju i u svim drugim oblicima i vrstama turizma kao što su otvaranje novih radnih mjesta, stvaranje novih prilika za komercijalne i lukrativne aktivnosti, privlačenje ulaganja i novih investitora, zapošljavanje, obnova i razvoj infrastrukture i sl. Neki od negativnih utjecaja hodočasničkih putovanja na samu destinaciju su potencijalna nagla promjena infrastrukture, velike gužve te ometanje svakodnevnog života lokalne zajednice. Sukladno rastu posjećenosti određenih destinacija religijskog turizma, otvaraju se i mnoga nova turistička poduzeća kao što su npr. hoteli, restorani, turističke agencije u blizini crkvi, hramova, džamija i ostalih institucija čime se umanjuje sveto ozračje. Nadalje, dolazi do povećanja cijena stambenih nekretnina i zemljišta, odlaska i selidbe lokalnog stanovništva na periferije grada ili čak izvan grada, opća inflacija itd. Kao i svaka vrsta

turističkih kretanja, tako i hodočasnička, donose, za destinaciju, u isto vrijeme kako pozitivne tako i negativne učinke (Vijayanand, 2012).

Hodočašća su važna s povijesnog, umjetničkog, književnog, društvenog, religijskog i turističkog aspekta i zahvaljujući tome postoje i danas i uvijek će postojati u mnogim religijama i na mnogim mjestima (<https://www.york.ac.uk/projects/pilgrimage/acknow.html>, pristup: 31.12.2022.).

2.3. Najznačajnije destinacije religijskog turizma u svijetu

Za kršćane, svakako jedna od najvažnijih destinacija jest grad Jeruzalem u Izraelu. 1981. uvršten je na UNESCO-ov popis svjetske kulturne baštine. U Jeruzalemu prevladava mediteranska klima, s toplim i suhim ljetima i kišnim zimama. Kroz povijest, gospodarstvo se Jeruzalema oslanjalo na veliki priljev hodočasnika. Grad se dijeli na šest distrikta: Tel Aviv distrikt, distrikt Judeje i Samarije, distrikt Haifa, sjeverni, južni i centralni distrikt (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=29078>, pristup 01.01.2023.). Razina koju je dostigao razvoj religijskog turizma u Jeruzalemu ogleda se i u broju turističkih hotela.

Grafikon 1: Broj turističkih hotela po distriktima u Jeruzalemu 2021.

Izvor: Lichter, E., 2022. Number of tourist hotels in Israel in 2021, by district, Statista, pristup: 01.01.2023.

Iz gornjega grafikona može se iščitati da po broju hotela svakako prednjači distrikt Tel Aviv sa 111 hotela, te područja Judeje i Samarije sa 93 hotela.

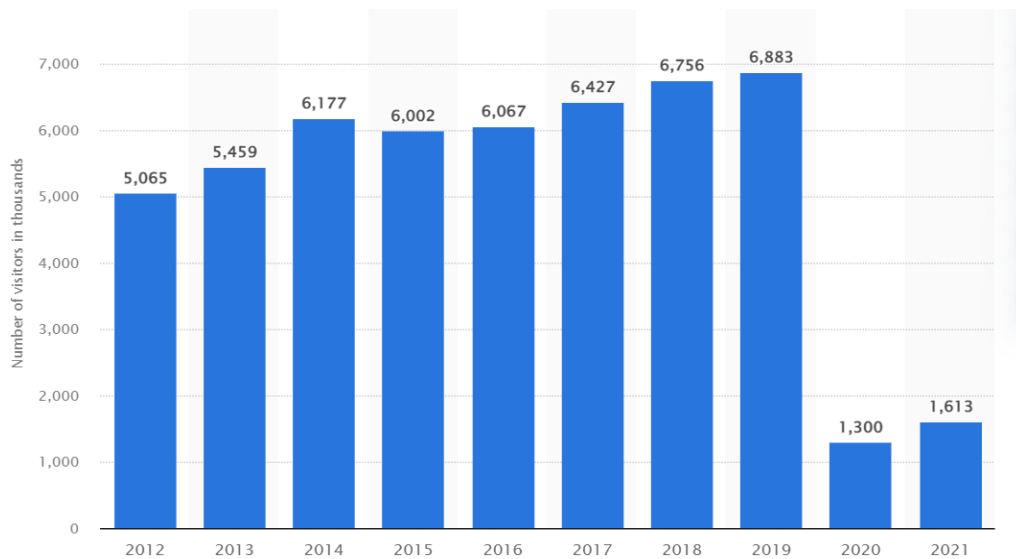
U Jeruzalemu su se dogodili mnogi važni događaji koji su opisani u Starome i Novome Zavjetu. Značajan događaj u prošlosti koji se vezuje uz Jeruzalem jest dolazak Isusa i njegovih učenika za blagdan P Ashe. „Grand tour“ putovanja europskih trgovaca i aristokrata nisu uključivala Jeruzalem sve do 19. st. iz razloga što je to tada bila velika udaljenost za preći te zbog nedostatka same turističke infrastrukture u Jeruzalemu. Ono što ljude privlači u Jeruzalem je naravno i njegov fizički okoliš, hramovi, zidine, spomenici i ostalo, no puno više vjernike privlače slike, pripovijetke, priče i snovi koje svaki hodočasnik nosi sa sobom i koji se manifestiraju u ritualima i molitvama. Što se tiče konkretnih mjesta u Jeruzalemu, Židovska četvrt i Zapadni zid smatraju se središnjim turističkim distriktom jer ta mjesta posjećuje najviše turista. Začetak modernog turizma u Jeruzalemu smatra se prvi organizirani dolazak turista od strane turoperatora Thomas Cook & S on godine 1869. U to doba se otvaraju i prvi hoteli u privatnom vlasništvu i ostale uslužne djelatnosti. No, gledajući cjelokupnu povijest razvoja turizma u Jeruzalemu, mogu se izdvojiti četiri glavne etape (Cohen-Hattab i Shoval, 2015):

- 1) kraj Osmanske vladavine = 1850.-1917. (početak dolaska Europljanja i orijentacija na sveta mjesta i hramove),
- 2) razdoblje britanske vladavine = 1917.-1948. (utjecaji modernizacije i industrijalizacije na turizam),
- 3) razdoblje podijeljenog grada = 1948.-1967. (dva dijela grada, jedan pod jordanskom, drugi pod izraelskom vladavinom),
- 4) Razdoblje ponovno ujedinjenog grada = 1967.-danas (utjecaj projekata i proces provedenih u svrhu ponovnog sjedinjena grada).

Kršćanstvo kao religija se temelji na učenju i djelovanju Isusa Krista koji je najviše djelovao upravo na području današnjega Jeruzalema. Tu su ga osudile vjerske starješine, pismoznanci i farizeji kao kralja Židova i tu je prošao svoj križni put do Golgote na kojoj je raspet i umro. Nakon Njegove smrti, tijelo mu je bilo položeno u grobnicu, na čijem je mjestu danas bazilika Svetoga Groba. Na ulazu u tu baziliku nalazi se kamen pomazanja gdje je Isus bio pomazan prije ukopa. Stoga je jasno zašto je Jeruzalem jako značajan za kršćane i što im predstavlja (<https://hr.izzi.digital/DOS/773/8308.html>, pristup 04.06.2023.).

Neke od glavnih i najpoznatijih religijskih znamenitosti Jeruzalema uključuju slijedeće (<https://www.touropia.com/tourist-attractions-in-jerusalem/>, pristup 01.01.2023.): Vrata Jaffa, koja su jedan od glavnih ulaza u stari dio grada, vrata Damascus koja okružuju dvije kule koja su bila značajna za zaštitu Jeruzalema tijekom mnogih povijesnih bitki, Davidov toranj s kojeg se pruža divan pogled na grad, Izraelski muzej u kojem se nalaze mnogi arheološki nalazi, otvoren 1965. i, naravno, zid plača.

Još jedno vrlo poznato odredište za kršćanske hodočasnike jest Vatikan. To mjesto je posebno značajno za katolike kršćane budući da oni priznaju papu kao vrhovnog poglavara Crkve, za razliku od ostalih kršćana, kao npr. pravoslavaca, protestanata, evangelista i ostalih. Vatikan je svojevrsni grad-država, to je država unutar države. Najznačajnija znamenitost u Vatikanu svakako je Bazilika Sv. Petra u kojoj se nalaze grobovi mnogih papa i Sikstinska kapela koje su ukrašene djelima brojnih poznatih umjetnika kao što su Michelangelo, Bernini i Barmante. Vatikan je 1984. uvršten na UNESCO-ov popis svjetske kulturne baštine (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=63987>, pristup 28.03.2023.).

Grafikon 2: Broj posjetitelja muzejima u Vatikanu od 2012. do 2021.

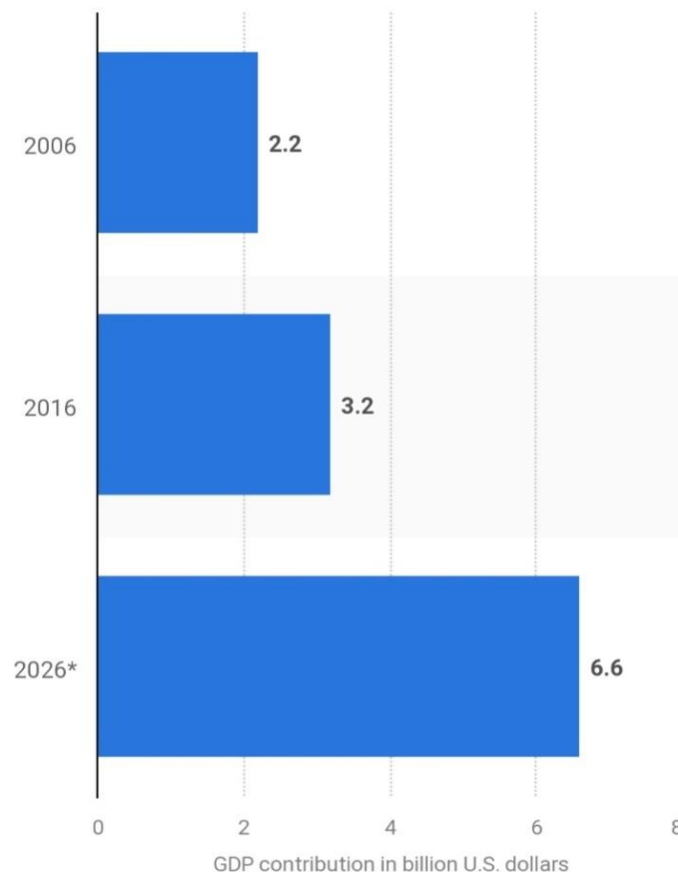
Izvor: 2022., Number of visitors to the Vatican Museums in the Vatican City from 2012 to 2021 (in 1,000s) pristup 28.03.2023.

Gornja slika prikazuje broj vjernika koji su posjetili Vatikan, odnosno vatikanske muzeje u razdoblju od devet godina. Vidljivo je da je vrhunac dosegnut 2019. koja je bila rekordna godina kada je Vatikan posjetilo skoro sedam milijuna turista, a 2020. taj broj naglo pada na nešto više od milijun posjetitelja, no pokazuje tendencije daljnjeg rasta.

Meka je arapski grad i rodno mjesto Muhameda, najsvetiji grad za ljude islamske vjeroispovijesti, njihov hadž i umrah, odnosno mjesto za koje oni vjeruju da moraju za svoga života posjetiti. U Meki se nalazi Velika džamija s devet minareta koja može primiti i do dva milijun vjernika, u čijem se dvorištu nalazi Kaba, prazna građevina kockastog oblika za koju se smatra da su prema njoj okrenute sve džamije svijeta, te koju su, prema islamu, sagradili Ibrahim i Ismail. Također važno mjesto za muslimane u Meki je i Zemzem izvor, rijedak izvor vode u pustinji Arabije. Boca vode s tog izvora jedna je od glavnih stvari koje vjernici nose sa sobom doma iz Meke (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=39949>, pristup: 01.01.2023.). Muslimani u Meki isto tako imaju i priliku posjetiti tvornicu Al-Kiswah gdje je napravljen zastor kojim je pokrivena Kaba. Taj zastor sadrži stihove iz Kurana na arapskome

jeziku i napravljen je od crne svile (Hassan i Carvache-Franco, 2022). Još neke od poznatijih islamskih religijskih lokacija, znamenitosti, svetišta i džamija unutar Meke su (https://sacredsites.com/middle_east/saudi_arabia/mecca.html, pristup 01.01.2023.): planina svjetla, na kojoj je Muhamed primio prvo otkrivenje od Alaha, planina Arafat, što u prijevodu znači planina milosrđa, na kojoj je Muhamed održao svoju posljednju propovijed, posljednji govor muslimanima, i bez posjeta kojoj je hadž nevažeci, džamija Taneem, džamija Nimra, džamija Al-Khaif, no svakako su najpoznatiji Velika džamija i Kaba. Nakon što hodočasnik uđe u džamiju, sedam puta obilazi oko Kabe u smjeru suprotnom kazaljci na satu. Zatim, prilikom ulaska, hodočasnik ljubi sveti kamen. Tijekom idućih nekoliko dana, hodočasnik posjećuje mnoga sveta mjesta u Meki, i posljednji se dan opet vraća na isto mjesto (https://sacredsites.com/middle_east/saudi_arabia/mecca.html, pristup: 01.01.2023.).

Džamija Al-Aksa također je jako važno odredište za muslimanske hodočasnike. Nalazi se u južnom dijelu Jeruzalema. To je velika džamija koja u isto vrijeme može primiti preko 5 000 vjernika. Ta džamija je značajna jer je to prva kibla u islamskoj vjeroispovijesti. Kibla je arapska riječ za smjer prema kojem bi trebao biti okrenut musliman tijekom molitve. Osim što je prva kibla, džamija Al-Aksa druga je džamija općenito, nakon one u Meki te muslimani vjeruju da je upravo na tome mjestu Muhamed vodio i podučavao proroke (<https://www.visitmasjidalqsa.com/why-visit-masjid-al-aqsa/>, pristup 28.03.2023.).

Grafikon 3: Izravni doprinos turizma u Meki BDP-u Saudijske Arabije 2006.-2026. u milijardama američkih dolara

Izvor: Saleh, S., 2017. *Direct tourism contribution of Mecca to the gross domestic product of Saudi Arabia from 2006 to 2026*, Statista, pristup: 01.01.2023.

Iz gornjeg grafičkog prikaza vidljivo je kako religijski turizam u Meki uvelike pridonosi BDP-u Saudijske Arabije, s time da se predviđa malo više nego dvostruki porast tog iznosa u 2026. u odnosu na 2016.

Fátima je mali grad u Portugalu, najvažnije mjesto štovanja Gospe Fatimske i jedno od najvažnijih marijanskih svetišta na svijetu koje svake godine posjeti oko četiri milijuna katolika. Katolička Crkva službeno je priznala ukazanja u Fátimi godine 1917. Djeca kojima je se ukazala Gospa zvali su se Franjo, Lucija i Jacinta. Sva ukazanja su se zbilila oko podne. Prvo ukazanje dogodilo se 13. svibnja 1917., drugo 13. lipnja, treće 13. srpnja, četvrto 19. kolovoza, peto 13. rujna i šesto 13. listopada iste godine. Mala kapelica se počela graditi 1919., a bazilika 1928. Svetište u Fátimi obuhvaća mnoge dionike koji svojim radom i poslovanjem pridonose uspješnom funkcioniranju i prihvatu turista dugi niz godina, a uključuju (<https://www.fatima.pt/en/pages/services-and-people>, pristup: 01.01.2023.):

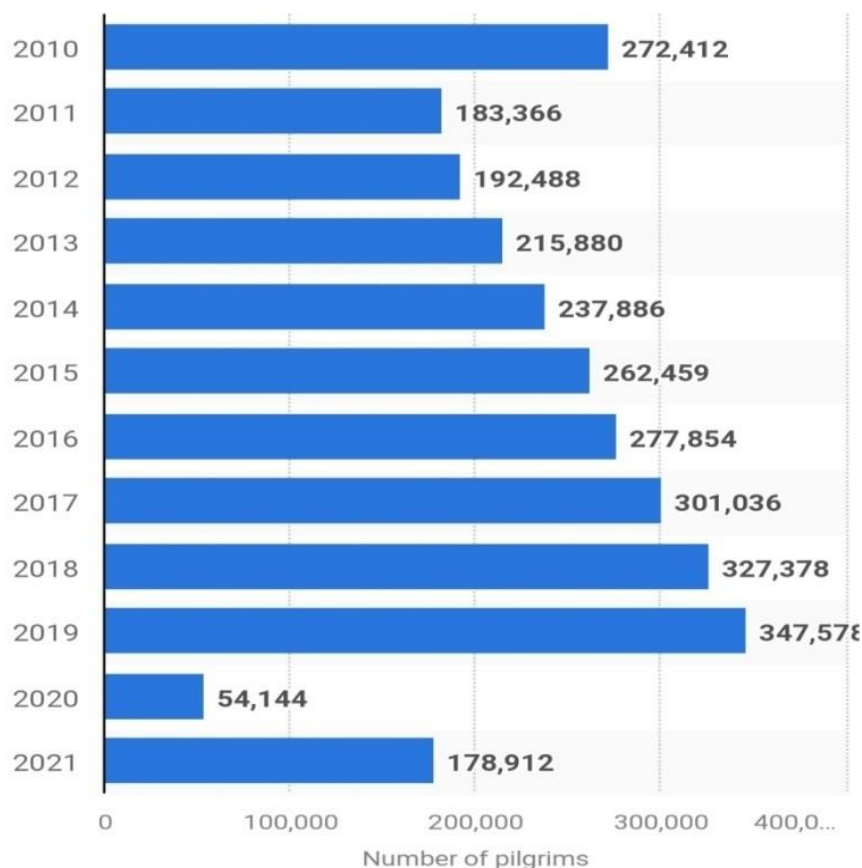
- 1) rektorat,
- 2) službu za dobrodošlicu turista,
- 3) liturgijsku službu,
- 4) odjel pastoralna,
- 5) odjel za dobrotvorne akcije,
- 6) studijski odjel,
- 7) odjel za smještaj,
- 8) muzej svetišta,
- 9) financijski odjel,
- 10) menadžerski odjel,
- 11) odjel tehničkog održavanja.

Glavni prostori u svetištu uključuju: prostore ukazanja, prostore za molitvu i štovanje, prostore pastoralna, prostore kulture. U sklopu prostora za molitvu nalaze se brončani spomenik presvetog srca Isusovog i scena rođenja napravljena od nehrđajućeg čelika široka pet metara i visoka pet metara i monumentalne orgulje koje imaju 12.000 cijevi. Muzej svetišta izgrađen

je 1955. sa stalnim izložbama Fátima svjetlost i mir, Muzej-kuća Aljustrel i povremenim izložbama (<https://www.fatima.pt/en/pages/services-and-people>, pristup: 01.01.2023.).

Santiago de Compostela je grad u španjolskoj pokrajini na sjeverozapadu. Najistaknutija znamenitost svakako je katedrala sv. Jakova koja je ujedno i posljednja točka pješačkog hodočašća, Camino de Santiago. Kult štovanja sv. Jakova počeo je poprimati šire raspone od 11. st. kada su i vjernici iz ostalih dijelova Europe, a ne samo Španjolske, počeli pristizati. Postoji više verzija toga puta, ali najkorišteniji i najpoznatiji je francuski put sv. Jakova (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=54515>, pristup: 03.01.2023.). Ta ruta kreće od mjesta Saint-Jean-Pied-de-Port u Francuskoj. Hodočasnici se mogu odlučiti poći samostalno ili uz pomoć odgovarajuće turističke agencije, jer takav put ipak zahtijeva mnogo pomnog planiranja. Potrebno je prethodno naći više smještajnih jedinica uz rutu, pronaći objekte koji će pružiti obroke za svaki dan puta, potrebno je opremiti se kvalitetnom sportskom opremom za hodanje i prikladnom prtljagom koja se može nositi svaki dan i u koju mogu stati sve potrebne stvari: vreće za spavanje, svjetiljke, higijenske potrepštine i zaštitu od sunca. Uzimajući sve navedeno u obzir, sasvim je jasno da se na ovaj put i žrtvu mogu odlučiti samo ljudi jako motivirani svojom vjerom.

Osim same katedrale sv. Jakova, Santiago de Compostela nudi i neke druge zanimljivosti vrijedne obilaženja. Glavna je stara gradska jezgra koja je na UNESCO-ovoj listi svjetske baštine. Također, Galicija općenito, pa i Santiago de Compostela poznat je po modernoj umjetnosti i po gastronomskim delicijama. Mercado de Abastos, što u doslovnom prijevodu

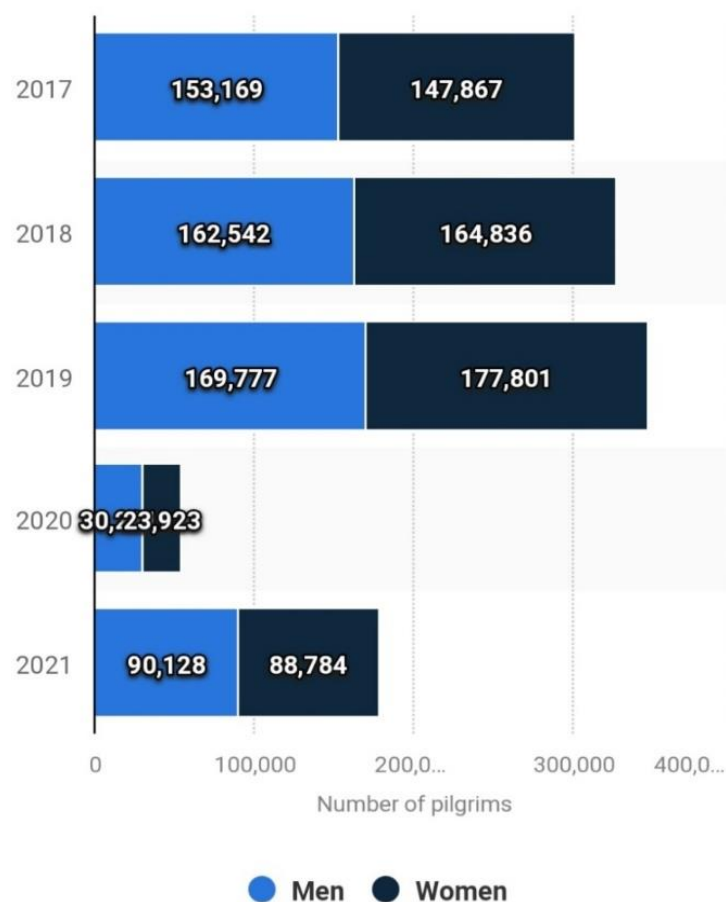

znači tržnica hrane, primamljivo je mjesto za sve turiste, ne samo hodočasnike, zbog ponude svježih morskih plodova, raznih vrsta sireva te poznatih tapasa, tj. fingerfood-a (<https://www.spain.info/en/destination/santiago-compostela/>, pristup: 03.01.2023.).

Grafikon 4: Broj hodočasnika u Santiago de Compostelu od 2010. do 2021.

Izvor: López, A. M., *Pilgrims on the way Saint James 2010-2021*, Statista, pristup: 03.01.2023.

Iz gornjeg grafičkog prikaza vidljivo je da je broj vjernika koji su hodočastili u Santiago de Compostelu rastao svake godine od 2011., osim, naravno, u 2020., zbog pandemije korona virusa, no 2021. došlo je do porasta od čak 230,43% u odnosu na pandemijsku godinu, što je u apsolutnom broju porast od 124.768 vjernika.

Grafikon 5: Broj hodočasnika u Santiago de Compostelu od 2017. do 2021. po spolu

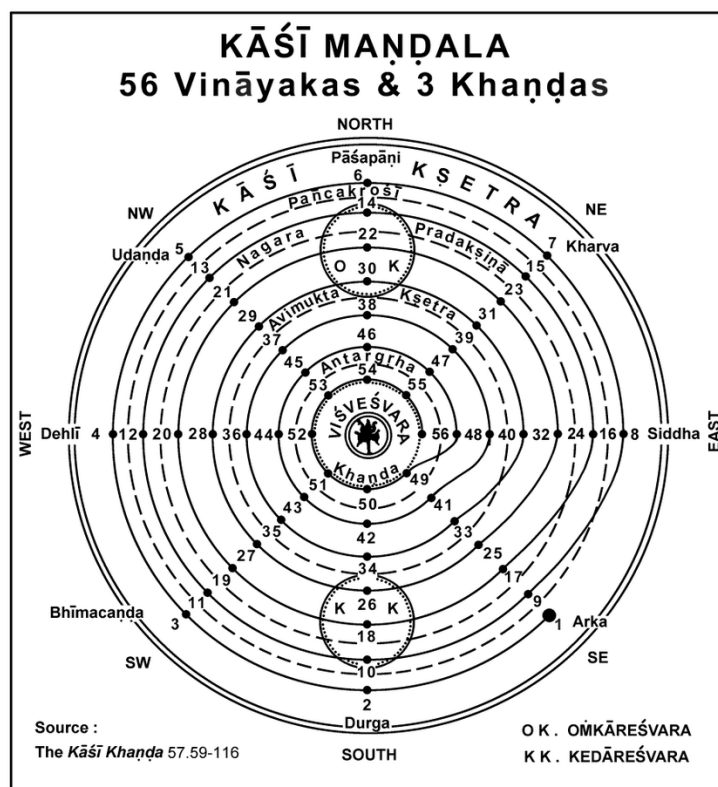
Izvor: López, A. M., *Number of pilgrims who traveled to Santiago de Compostela, Spain from 2017 to 2021, by gender*, Statista, pristup: 03.01.2023.

Iz navedenog grafičkog prikaza ponovno se vidi broj ljudi koji su posjetili Santiago de Compostelu, ali po spolu. Žene su prevladavale svake godine, osim 2020. i 2021., kada je broj bio otprilike izjednačen.

Sensoji hram drevni je budistički hram u Tokyu. Posvećen je božanstvu Kannon, božanstvu empatije i suosjećanja. Hram je izgrađen 645. godine prije Krista. Tijekom II. Svjetskog rata

hram je bombardiran, no kasnije je obnovljen. Ulaz u hram se naziva Kaminarimon, što u prijevodu znači Vrata Groma, na kojima je se nalazi masivni papirnati fenjer obojen u žarko crvenu boju. Unutar hrama se nalazi i tradicionalni japanski zen vrt, koji služi za molitvu i kontemplaciju u tišini (<https://www.japan-guide.com/e/e3001.html>, pristup:03.01.2023.).

Varansi je grad u Indiji, staro indijsko hinduističko hodočasničko mjesto i jedan od sedam svetih gradova Indije. U Varansiju je Buda održao svoju prvu propovijed i zbog toga je to središte indijskog tradicionalnog učenja. Prema legendi, grad je osnovao bog Šiva, koji, prema hinduizmu, boravi na Zemlji, na planini Himalaji. Najpoznatiji hram u Varanasiju jest hram Kaši Višvanat, koji se naziva i Zlatni hram, u kojem se smatra da obitava jedna od reinkarnacija boga Šive. Drugi najpoznatiji hram u Varanasiju je Durga hram, ili Hram majmuna, u kojem se prema drevnoj legendi pojavila, odnosno objavila božica Durga u obliku statue (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=63883>, pristup: 03.01.2023.)

Slika 1: Sedam ruta hodočašća u Varanasi

Izvor: Singh, R. 1997. *Sacred space and pilgrimage in Hindu society: The case of Varanasi, Sacred places, Sacred Spaces: The Geography of Pilgrimages, Baton Rouge, vol. 34, str. 3.-5.*

Nadalje, hindusi vjeruju da tko god umre na tlu Varanasija jest oslobođen i spašen od zamornog ciklusa ponovnih rođenja, tj. reinkarnacija. Varanasi je značajan i zbog toga što kroz njega prolazi hinduistička sveta rijeka Ganges. Uz Varanasi se vežu i spiritualizam, misticism, Sanskrit, joga i jezik Hindi. Još jedna znamenitost u Varanasiju je i Ganga Ghat, 88 stubišta koje vode do obala Gangesa (<https://varanasi.nic.in/>, pristup: 03.01.2023.). Varanasi je važan svim

Indijcima iz razloga što se u njemu nalazi svih dvanaest lingasa, faličnih skulptura koje predstavljaju Šivu. Cijeli proces hodočašća u Varansi podijeljen je u sedam ruta, koje su, grafički prikazano, koncentrični krugovi u čijoj se sredini nalazi već spomenuti hram Kaši Višvanat. Svaka ruta ima svoje ime, i što je krug manji, tj. što se dolazi bliže hramu, to je područje svetije. Još jedna zanimljiva činjenica o Varanasiju je da ljeti skoro pa i nema posjetitelja zbog prevelikih vrućina, pa se najveći broj hodočašća odvija u razdoblju između listopada i ožujka (Singh, 1997).

Gledajući Hrvatsku i uzimajući u obzir da je to pretežno katolička zemlja, razumljivo je da u njoj postoje destinacije religijskog turizma i svetišta namijenjena kršćanima. Neka od poznatijih su (Cerović i Zanketić, 2014): Svetište Majke Božje Bistričke u Mariji Bistrici gdje se svake godine održava 50 hodočašća počevši od početka travnja do kraja listopada, Svetište Majke Božje Trsatske u Trsatu, gdje je crkva smještena na brdu visokom 135 metara koje godišnje posjeti oko 300.000 kršćana, a najviše prilikom blagdana Gospe Trsatske, 10. svibnja te je to najstarije marijansko svetište u Hrvatskoj, marijansko svetište Vepric pored Makarske koje svojim brežuljcima, raslinjem i potočićem jako podsjeća na Lourdes u Francuskoj. Pored ovih marijanskih svetišta, u Hrvatskoj postoje i štovališta raznim svecima, među njima i sv. Josipu, sv. Antunu itd. Također, osim katoličkih svetišta, u Hrvatskoj postoje i pravoslavni manastiri koji održavaju i unaprjeđuju kulturu srpskog naroda u Hrvatskoj, a ujedno i privlače pravoslavne vjernike na štovanje. Neki od manastira su manastir u Gomirju, Krki, Lepavini i Svetoj Ani.

3. ODRŽIVI RAZVOJ

Održivi razvoj može se definirati kao okvir za oblikovanje politika, strategija, ciljeva gospodarskog i društvenog napretka zadovoljavajući potrebe i sadašnjih i budućih generacija ne uništavajući prirodu i okoliš te resurse. Na održivi razvoj se zapravo može gledati kao model, odnosno temelj koji čine tri glavna stupa ili aspekta održivog razvoja na nacionalnoj ili međunarodnoj razini (<https://www.odraz.hr/nase-teme/odrzivi-razvoj/odrzivi-razvoj/>, pristup: 27.03.2023.):

- 1) okolišno održiv razvoj,
- 2) društveno (socijalno) održiv razvoj i
- 3) gospodarski (ekonomski) održiv razvoj.

Shema 3: Krugovi održivosti

Izvor: <https://www.odraz.hr/nase-teme/odrzivi-razvoj/odrzivi-razvoj/>, pristup: 27.03.2023.

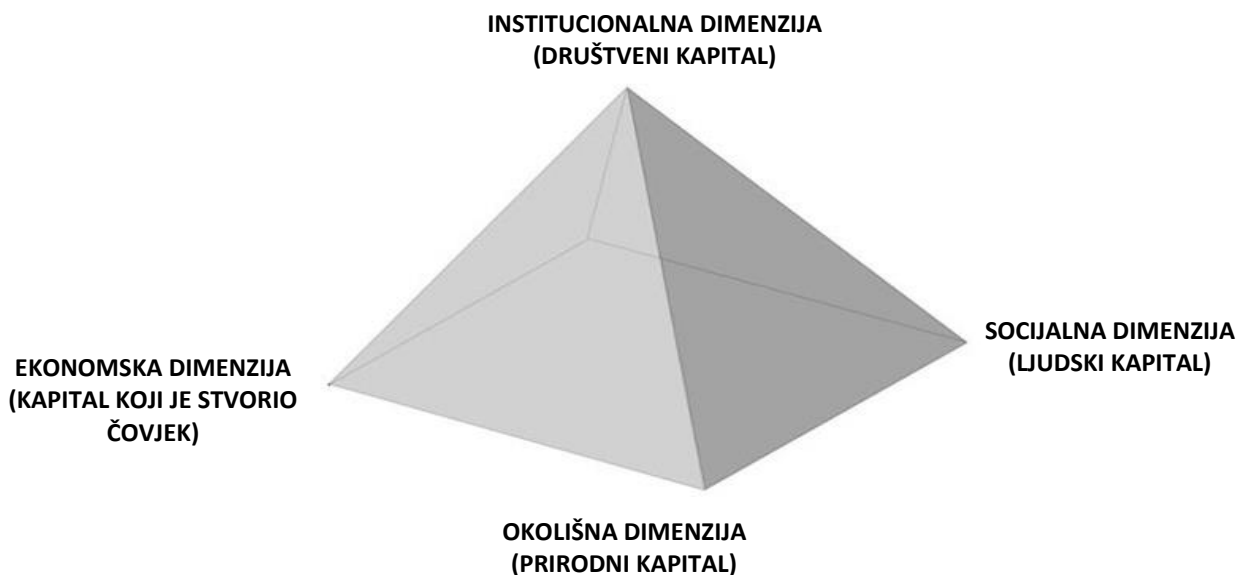
U gornjoj shemi na jednostavan i jasan način prikazan je koncept održivog razvoja. Vidljivo je da samo kada su sva tri polja međusobno u ravnoteži se dolazi do razvoja koji je održiv. Odnos društva prema okolišu bi trebao biti prihvatljiv, prikladan. Društvo i svaki pojedinac moraju

čuvati okoliš i paziti kako svojim svakodnevnim djelovanjem utječu na njega. Također, okoliš u kojemu čovjek živi mora biti za njega prihvatljiv i pružati mu sve potrebne resurse kako bi se društvo razvijalo. Odnos između društva i gospodarstva bi trebao biti pravičan što znači pravedan, objektivan i nepristran. Svaki pojedinac mora imati jednake osnovne uvjete za život i podjednake šanse za uspjeh. I naposljetku, odnos između okoliša i gospodarstva trebao bi biti izvediv tako da gospodarstvo, industrija i ostale djelatnosti ne ugrožavaju okoliš do te mjere da dovode u pitanje mogućnost života u njemu. Kada se postignu prihvatljiv, pravičan te izvediv odnosi između okoliša, gospodarstva i društva, može se govoriti o održivome razvoju, a za to je potreban kompromis između onih koji su načelno zabrinuti za prirodu i okoliš, onih koji cijene i vrednuju ekonomski i gospodarski napredak te onih koji su posvećeni i odani poboljšanju ljudskog blagostanja i dobrobiti.

Svrha održivog razvoja jest trojaka, takav razvoj ima tendenciju ostvariti slijedeće ciljeve (<https://www.odraz.hr/nase-teme/odrzivi-razvoj/odrzivi-razvoj/>, pristup: 27.03.2023.):

- 1) gospodarsku učinkovitost (ekonomski rast i razvoj),
- 2) društvenu odgovornost (socijalno-kulturni napredak) i
- 3) očuvanost i zaštitu okoliša.

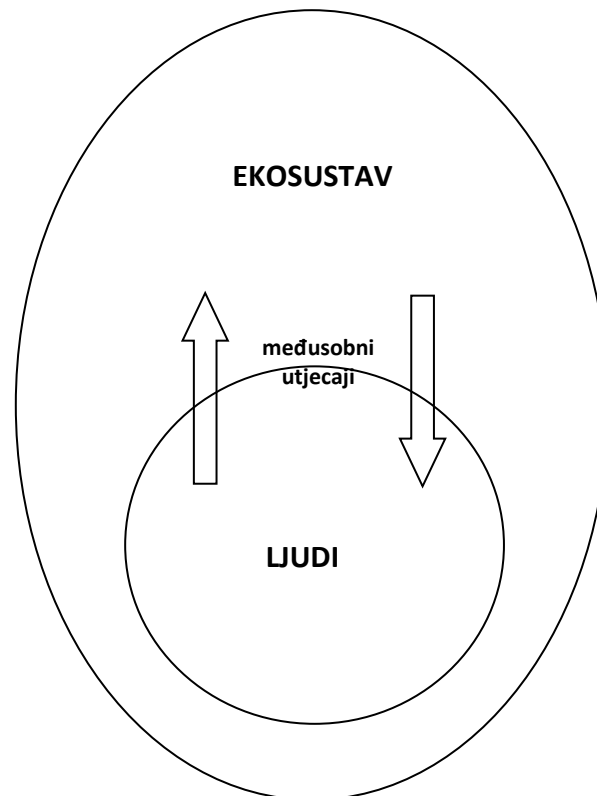
Osim gore prikazanog, najpoznatijeg modela održivog razvoja, postoje i drugi modeli, kao što su model prizme i model jajeta. Model prizme sastoji se od četiri dimenzije. Osim ekološke, ekonomske i društvene dimenzije, postoji i institucionalna dimenzija, odnosno društveni kapital koja se tiče raznih organizacija unutar društva i odnosa među ljudima.

Shema 4: Prizma održivog razvoja

Izvor: Keiner, 2005

Model jajeta je puno jednostavniji model koji prikazuje dva entiteta, ekosustav i ljude u njemu te odnose i utjecaje koje imaju jedan na druge. Kao što ljudi mogu utjecati pozitivno i negativno na prirodu, tako i priroda može utjecati na njih dajući im potrebne resurse i prikladno mjesto za život, ili pak onemogućavajući život na nekom prostoru svojim nepogodnim klimatskim, reljefnim ili drugim uvjetima.

Shema 5: Jaje održivosti

Izvor: Keiner, 2005

U današnje vrijeme sve je više primjetno i ne može se ignorirati činjenica da je postizanje razvoja koji uvažava potrebe i sadašnje i budućih generacija, te koji čuva okoliš nužno potrebno i neizbježno. Društveni ustroj i sustav u kojemu vlada ona: „Samo profit i zarada pod svaku cijenu.“ dugoročno nije održiv i vodi u sigurnu propast te su čovječanstvu potrebna „nova pravila igre.“ Naime, naspram svih tih ljudskih potreba, želja i pohlepe stoji samo jedna Zemlja koja i te kako ima granice u svojim resursima i mogućnostima. Nažalost, do takvoga preokreta u društvenome ustroju može doći tek kada pojedinci i društvo shvate da „sijeku granu na kojoj sjede.“ Važnost održivog razvoja raste svakog dana jer je sve više ljudi, a sve manje dostupnih resursa. Pri tome je potrebno naglasiti da održivi razvoj nema za cilj zaustaviti, onemogućiti ili uništiti slobodno tržište i tržišni mehanizam, jer društvo i gospodarstva će se uvijek razvijati i to je nemoguće zaustaviti. Na realizaciji i praktičnom provođenju teorijskog koncepta održivosti rade milijuni ljudi u svijetu, od najviših razine koju predstavljaju Ujedinjeni Narodi, preko organizacija Europske Unije, regionalnih organizacija i nacionalnih vlada te raznih

profitnih i neprofitnih organizacija i udruga do samoga pojedinca na kojem je, zapravo, i najveća odgovornost. Štoviše, slogan „Misli globalno, djeluj lokalno.“ uzima se kao glavno načelo djelovanja unutar koncepcije održivosti (Pavić-Rogošić, 2021).

Da bi se u određenoj zajednici, mjestu, gradu ili državi postigao održiv razvoj, ključne su dvije ljudske aktivnosti (Lay, 2007):

- 1) učenje i
- 2) vođenje.

Potrebno je stalno učiti i nadograđivati postojeće spoznaje kako bi se znala konkretno primijeniti načela održivosti. S druge strane, potrebno je i vođenje, upravljanje k održivom razvoju, koje je, prema Layu, zapravo ništa više nego učenje kroz aktivno djelovanje. No, vođenje, nasuprot učenju, neposredno zadire u različita područja ljudskih interesa, vrijednosti, društvenih normi, kulture, ideja, vještina, sposobnosti i umijeća nastojeći sustavnim promjenama postići održivost. Izostane li kvalitetno vođenje razvojnih aktivnosti k održivosti, dugoročni procesi održivosti nazadovat će i usporavati se. Dosezanje razvoja koji se može okarakterizirati kao održiv nije jednostavan proces. Štoviše, to je iznimno kompleksan i zahtijevan proces koji onda zahtijeva vođenje i usmjeravanje te se neće i ne može dogoditi spontano, sam od sebe. Postavlja se pitanje kome pripada uloga vođenja k održivom razvoju. Ne postoji samo jedan odgovor na to pitanje, tj. nije samo jedna osoba ili institucija zadužena za vođenje. To je zadaća znanstvene zajednice, odnosno znanstvenika, tijela državne uprave, regionalne i lokalne samouprave, poduzetnici, tvrtke i obrazovni sustav. Naravno, u okviru vođenja, svaki od nabrojanih aktera ima posebnu zadaću u tome, sukladno svojoj primarnoj ulozi, funkciji i svrsi (Lay, 2007).

Jednostavno rečeno, primarni cilj održivog razvoja je rast dobrobiti koji se mjeri povećanjem kvalitete života pojedinca i rastom životnog standarda, a ne povećanjem proizvodnje i potrošnje materijalnih dobara. Održivi razvoj izravno doprinosi povećanju dobrobiti čuvajući okoliš čistim, racionalno upravljajući resursima kako bi oni svima bili dostupni, postizanjem dugoročno održivog i stabilnog gospodarskog rasta umjesto kratkoročnog, isključivo profitom motiviranog rasta te dosezanjem nove razine socijalno-kulturnog napretka i kontinuiranog razvoja (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=44778>, pristup: 27.03.2023.).

Prema Chicilniskyu, održivi razvoj temelji se na dva glavna postulata, odnosno zahtijeva (Chicilnisky, 1997):

- 1) sadašnjost i sadašnje društvo ne bi trebali diktirati i određivati ishod ne obazirući se na budućnost i buduće društvo,
- 2) kriterij dobrobiti ne bi se trebao temeljiti na dugoročnoj budućnosti, već bi trebao uzimati u obzir i biti osjetljiv sadašnjost i sadašnje društvo.

Pezzey u svome radu navodi kako su slijedeće napomene važne za potpuno shvaćanje koncepta održivog razvoja (Pezzey, 1989):

- 1) to je dugoročni koncept koji se postiže vještim aktivnostima menadžmenta kako na makroekonomskoj, tako i na mikroekonomskoj razini,
- 2) taj koncept proizlazi iz općih etičkih i moralnih načela unutargeneracijske i međugeneracijske solidarnosti, pravde i poštivanja
- 3) matematički gledano, koncept održivog razvoja matematička je nejednakost

Politika preraspodjele dohotka među društvom povezana je s politikom održivosti na dva načina (Pezzey, 1989):

- 1) učestalo zapažanje da siromašniji ljudi imaju veću tendenciju uništavanja okoliša i svoga okruženja te da takvi ljudi nisu sposobni platiti za te štete koje su nanijeli te će stoga ostatak društva imati dovoljno dobar razlog za plaćanje siromašnijim ljudima kako ne bi uništavali okoliš i time naposljetku dolazi do redistribucije dohotka među društvom,
- 2) zabilježeno je da siromašniji ljudi često trpe veću štetu od zagađenja i onečišćenja okoliša, npr. ako industrijsko poduzeće posjeduje prava na okoliš i zagađuje ga svojom djelatnošću, siromašniji ljudi nemaju sredstava da smanje razinu zagađenja, no kad bi se imovinska prava prenijela na te ljude, predstavljajući time politiku redistribucije dohotka među društvom, razina zagađenja bi se smanjila do prihvatljive razine.

Shema 6: Koncept održivosti kao potencijalnog rješenja konflikta

Izvor: Drljača, 2012

Iz gore prikazane sheme vidljivo je da, prema Drljači, jedino rješenje konflikta između potreba razvoja sadašnje generacije i potreba buduće generacije jest održivi razvoj. Održivi razvoj podrazumijeva racionalno korištenje raspoloživih prirodnih i društvenih resursa, očuvanje i zaštitu okoliša te društveno odgovorno poslovanje koji konačno omogućavaju kako sadašnji gospodarski razvoj, tako i zadovoljavanje potreba budućih generacija bez uništavanja

neophodnih resursa. Prema ovoj shemi, održivost pruža mogućnost sadašnjeg razvoja, ali uz promišljanje kako su sadašnji resursi i bogatstva okoliša zapravo samo posuđeni od budućih generacija te ih se treba očuvati i odgovorno koristiti.

Složenost koncepta održivog razvoja dolazi do izražaja onoga trenutka kad se shvati da njegova primjena i realizacija zahtijeva temeljitu promjenu načina ponašanja i djelovanja u svim područjima čovjekova djelovanja te sustavnu reformu i promjenu kulturnih vrijednosti i normi. U koncepciji održivog razvoja postoje tri bitna elementa (Drljača, 2012):

1) element razvoja,

Ovaj element ne znači isto što i ekonomski rast. Dok gospodarski rast u prvi plan stavlja kvantitativne pokazatelje, element razvoja naglašava kvalitativne pokazatelje.

2) element potreba,

Ovaj element u središte interesa stavlja problem raspodjele resursa potrebnih za ostvarivanje određene razine kvalitete života pojedinca.

3) element budućih naraštaja

Ovaj element ukazuje na važnost same održivosti i ostavljanja kvalitetnih resursa budućim generacijama u naslijeđe.

Prema intenzitetu, održivost se može podijeliti na slijedeće vrste (Drljača, 2012):

1) slaba održivost,

Slaba održivost podrazumijeva narušavanje postojećeg stanja okoliša koje umanjuje blagostanje budućih generacija.

2) umjerena održivost,

Umjerena održivost podrazumijeva napore u zaštiti i očuvanju okoliša kao preduvjet ekonomskog rasta i razvoja.

3) jaka održivost

Jaka održivost podrazumijeva korjenite promjene u društvu i čovjekovu odnosu prema okolišu i prirodi.

No, osim na globalnoj i općenitoj razini, potrebno je koncept održivosti realizirati i na mikro razini, u okviru poduzeća. Angažman koji vodi prema održivom razvoju u raznim organizacijama na mikro razini u gospodarstvu može uključivati slijedeće aktivnosti (Drljača, 2012):

- 1) planiranje obujma proizvodnje,
- 2) primjena inovacija i novih tehnologija u procesima proizvodnje
- 3) investiranje u zaštitu okoliša
- 4) stvaranje posebnog odjela u organizaciji zaduženog za zaštitu okoliša i održivi razvoj
- 5) planirani napori u vraćanju povjerenja javnosti

Smjernice koje mogu pomoći organizacijama u maksimiziranju njihovog doprinosa održivosti su slijedeće (Khaled, Ali i Mohamed, 2021):

- 1) istinsko shvaćanje održivosti,
- 2) definiranje relevantnih pokazatelja održivosti i njihovo uspoređivanje s postojećim pokazateljima poslovanja,
- 3) postavljanje ciljeva koji neposredno pozitivno doprinose održivosti,
- 4) integracija koncepta održivosti u osnovni posao,
- 5) periodično izvještavanje o održivim praksama kompanije.

No, nije dovoljno samo definirati održivi razvoj i koje aktivnosti on obuhvaća. Potrebno je također okarakterizirati i mjeriti održivi razvoj, jer, naposljetku, onime što se mjeri može se upravljati te ono što se mjeri, može se analizirati. Četiri su važna razloga zašto je tome tako i u kojim područjima važnost mjerenja održivosti dolazi do izražaja (Parris i Kates, 2003):

- 1) odlučivanje i upravljanje,
- 2) zagovaranje/propagiranje,
- 3) sudjelovanje, suradnja i izgradnja konsenzusa,
- 4) istraživanje i analiza.

Autori Parris i Kates odabrali su objasniti definiranje i mjerenje održivog razvoja pomoću 12 pothvata na svjetskoj razini (Parris i Kates, 2003):

- 1) Komisija UN-a za održivi razvoj,

Rad ove komisije uvelike se sastoji od razvijanja i testiranja skupa od 58 indikatora koji pokrivaju društvene, okolišne, ekonomske i institucionalne aspekte održivosti.

- 2) Savjetodavna skupina za razvoj indikatora održivog razvoja,

Fokus rada ove savjetodavne skupine jest stvaranje jedinstvenog indeksa održivosti,

- 3) indeks blagostanja ili dobrobiti,

IUCN (Svjetska unija za zaštitu prirode) poduprla je razvoj indeksa blagostanja koji je kombinacija 88 indikatora. Ti pokazatelji su agregirani u dva podindeksa, ljudskog blagostanja i blagostanja ekosustava. Indeks ljudskog blagostanja kombinacija je pokazatelja zdravlja,

bogatstva, obrazovanosti, kulture, imovine i zajednice, dok je indeks blagostanja ekosustava kombinacija indikatora zemlje, vode, zraka i upotrebe resursa.

4) indeks ekološke održivosti,

Svjetski ekonomski forum razvio je indeks ekološke održivosti koji se sastoji od ukupno 68 pokazatelja.

5) Global Scenario Group,

Global Scenario Group razvio je i koristi 65 pokazatelja koji pokrivaju područja međunarodnog kapitala, nacionalnog kapitala, gladi i siromaštva, potrošnje energije, krčenja šuma, emisije CO₂, emisije sumpora i otrovnog otpada.

6) ekološki otisak,

Ekološki otisak jest globalni izračun potrošnje i stvaranja otpada u odnosu na kapacitet Zemlje.

7) pravi pokazatelj napretka,

GPI (Genuine Progress Indicator) je mjera ekonomskog učinka koju čini zbroj ekonomskog doprinosa kućanstava i volonterskog rada, oduzimajući činitelje kao što su kriminal, zagađenje i dezintegracija obitelji.

8) Međuagencijska radna skupina za razvoj indikatora održivog razvoja,

Ova radna skupina razvila je 14 ekonomskih, 16 okolišnih i 11 društvenih pokazatelja održivog razvoja.

9) Sustav pokazatelja održivog razvoja Costa Rica,

Ovaj se sustav sastoji od čak 255 statističkih tablica organiziranih u tri široke kategorije: društvenu (83 tablice), ekonomsku (97 tablica) i okolišnu (75 tablica.)

10) Bostonski projekt pokazatelja,

Ovaj projekt iznjedrio je 159 pokazatelja organiziranih u 10 glavnih područja: zdravlje građana, kultura, ekonomija, obrazovanje, okoliš, nekretnine, generalno zdravlje, sigurnost, tehnologija i transport.

11) Radna grupa za državnu propast,

Ova radna grupa nastoji definirati pokazatelje „sindroma“ i „noćnih mora“ koje svaka država nastoji izbjeći, kao što su npr. prekomjerno korištenje graničnih zemljišta, uništavanje krajolika

kao posljedica projekata velikih razmjera ili socijalno-ekološka degradacija kao rezultat nekontroliranog urbanog rasta i razvoja.

12) Globalna inicijativa za izvještavanje

Danas postoji rastući interes za ocjenjivanjem i rangiranjem održivosti pojedinih kompanija. Dosada najistaknutije od tih nastojanja je Globalna inicijativa za izvještavanje koja nastoji uspostaviti globalno primjenjive i standardizirane smjernice za izvještavanje o ekonomskom i društvenom učinku kompanije, ili za bilo koju vladinu ili nevladinu organizaciju.

Tablica 1: Sustavni prikaz ciljeva održivog razvoja

Što se treba dugoročno održati?	Što se treba razvijati?
<p style="text-align: center;">Priroda</p> <p>Zemlja</p> <p>Bioraznolikost</p> <p>Ekosustav</p>	<p style="text-align: center;">Ljudi</p> <p>Opstanak djece</p> <p>Očekivani životni vijek</p> <p>Obrazovanje</p> <p>Kapital</p> <p>Jednake prilike</p>
<p style="text-align: center;">Podrška življenju</p> <p>Usluge ekosustava</p> <p>Resursi</p> <p>Okoliš</p>	<p style="text-align: center;">Gospodarstvo</p> <p>Bogatstvo</p> <p>Proizvodni sektor</p> <p>Potrošnja</p>
<p style="text-align: center;">Zajednica</p> <p>Kulture</p> <p>Subkulture</p> <p>Mjesta</p>	<p style="text-align: center;">Društvo</p> <p>Institucije</p> <p>Društveni kapital</p> <p>Države</p> <p>Regije</p>

Izvor: Parris i Kates, 2003.

Iz gore prikazane tablice na jasan način vidljiv je cilj održivog razvoja koji se dijeli na dva važna dijela: ono što treba dugoročno održati za buduće generacije i ono što se sada treba razvijati. Prva i najvažnija je priroda i okoliš jer bez toga ne bi bilo ničega drugoga. Zatim slijedi očuvanje svega onoga što proizlazi iz okoliša, svi resursi. Naposljetku, potrebno je očuvati sustav vrijednosti i normi jedne kulture. No, cilj održivog razvoja nije samo briga za buduće generacije, već i za sadašnji razvoj. Stoga su u desnom stupcu prikazani oni aspekti za koje održivi razvoj ima cilj da se kontinuirano razvijaju, a to prvenstveno spada stanovništvo jedne zemlje, njegovo zdravlje, kvaliteta obrazovanja i sredstva za život. Nakon ljudi, na red dolazi ekonomija i sve gospodarske djelatnosti koje se neminovno moraju stalno razvijati. I na kraju, društvo sa svojim institucijama se također treba neprestano razvijati i napredovati.

Različiti autori različito definiraju kako bi se cilj održivog razvoja trebao postići, odnosno na koji način bi se teorija održivosti trebala primijeniti u praksi. Bez obzira koji se način koristio, ne može se opovrgnuti da postizanje ciljeva održivog razvoja dovodi do svojevrstne preobrazbe ili tranzicije u slijedećim poljima (Sachs et al., 2019):

- 1) sustav obrazovanja i nejednakost među spolovima,
- 2) zdravlje, blagostanje i demografija,
- 3) energetska dekarbonizacija (smanjivanje razine emisije ugljikovog dioksida) i održiva industrija,
- 4) održiva hrana, zemlja, voda i oceani,
- 5) održivi gradovi i zajednice,
- 6) digitalna revolucija.

Prvo, obrazovanje stvara ljudski kapital, jedan od najvažnijih resursa za gospodarski rast, uklanjanje ekstremnog siromaštva, pristojno zaposlenje i prevladavanje spolnih i ostalih nejednakosti. Nadalje, što se tiče zdravstvenog sustava, važno je načelo „Ne ostavljaj nikoga iza sebe.“ koje se postiže univerzalnim zdravstvenim osiguranjem, pravom na liječenje koje je dostupno svima i javno financirano. Zatim, potrebno je osigurati jednak pristup modernim izvorima energije svakome pojedincu, kućanstvu i poduzeću. Dalje, potrebno je smanjiti tendenciju današnjeg načina korištenja poljoprivrednih zemljišta i funkcioniranja prehrambenog sustava koji vode do beskrajne gladi, pothranjenosti i pretilosti. Šume, tla, priobalna i morska područja moraju se čuvati i obnavljati. Mjere zaštite moraju se planirati, osmišljavati i provoditi u suradnji s lokalnim zajednicama. Mnogim manjim mjestima i selima često nedostaje pristup vodi, kanalizaciji, prijevozu, energiji i sl. Zato je potrebno osigurati pristup vodoopskrbi, odgovarajućem odlaganju otpada, modernim i obnovljivim izvorima energije ne samo gradovima, već i ruralnim sredinama. I posljednje, umjetna inteligencija i druge digitalne tehnologije, koje se katkad nazivaju i četvrtom industrijskom revolucijom, ometaju i remete gotovo sve gospodarske sektore: poljoprivredu, rudarstvo, proizvodnju, maloprodaju, financije, medije i novinarstvo, zdravstveni i obrazovni sustav, birokraciju i državnu administraciju te znanost. Sve navedeno može se sažeti u tzv. „FivePs“ (Sachs et al.,

2019): Prosperity (prosperitet ili boljitak), People (ljudi), Planet (planet Zemlja), Peace (mir) i Partnership (partnerstvo ili savezništvo.) To znači – prosperitet za Zemlju i ljude koji na njoj žive, te mir i suradnja među ljudima. Nameće se pitanje zašto baš ti elementi imaju prioritet. Naravno, da bi se ti ciljevi postigli u određenoj zemlji, potrebno je „alate“ za primjenu održivosti u praksi prilagoditi toj državi uzimajući u obzir stupanj gospodarskog razvoja, podlogu prirodnih resursa i bogatstava, postojeće izazove u ekosustavu i upravljačku strukturu (Sachs et al., 2019).

Značajna organizacija koja promovira održivi razvoj Grupni partnerski fond Svjetske banke za ciljeve održivog razvoja (SDG Fund) koja je osnovana kako bi promovirali najbolje održive prakse i poticali razmjenu znanja među zemljama ima tri temeljna cilja (<https://documents1.worldbank.org/curated/en/106391567056944729/pdf/World-Bank-Group-Partnership-Fund-for-the-Sustainable-Development-Goals-Annual-Report-2019.pdf>, pristup 29.03.2023.):

- 1) izgraditi i ojačati potencijale i svijest među akterima i institucijama za implementaciju ciljeva održivog razvoja,
- 2) potaknuti razvoj analitičkih alata za nošenje s izazovima,
- 3) promicati partnerstva s akterima unutar Svjetske banke te izvan nje.

U izvještaju Fonda Svjetske banke za održivi razvoj iz 2019., istaknuto je nekoliko događaja u duhu održivosti koji su obilježili tu godinu kao što su npr. Ekspanzija žena poslovnih rukovoditeljica u Gani, Ulaganje u ekonomsku integraciju izbjeglica u Jordanu, Iskazivanje časti ženama poduzetnicama u Washingtonu, Okupljanje lidera u transportu za prognožiranje budućnosti mobilnosti i prijevoza, Izgradnja kapaciteta za primjenu ciljeva održivog razvoja u arapskim zemljama u Cairu i Povezivanje znanja i iskustva (<https://documents1.worldbank.org/curated/en/106391567056944729/pdf/World-Bank-Group-Partnership-Fund-for-the-Sustainable-Development-Goals-Annual-Report-2019.pdf>, pristup 29.03.2023.).

Unatoč mnogim definicijama održivog razvoja, postoje i brojne mane u tim tumačenjima koje se mogu sistematizirati u četiri kategorije (Mebratu, 1998):

- 1) epistemološke mane,

Većina literature o okolišu slaže se oko ograničenja redukcionističkog i znanstvenog mišljenja u razumijevanju i rješavanju ekološke krize, i umjesto toga više naginju prema vrijednosno i etički temeljenu argumentaciju za osnovu svoje definicije. Neki autori čak prikazuju znanost i znanstveno razmišljanje kao glavnog krivca za okolišnu krizu.

- 2) pogrešna percepcija,

Održivi razvoj se uvijek shvaća kao koncept koji počiva na trima stupovima: ekološkom, društvenom i gospodarskom te se ta tri polja uzimaju kao zasebna i međusobno nezavisna jedna od drugih. Međutim, gospodarski i ekonomski „svijet“ nikad nisu niti će ikad biti odvojeni i nezavisni od prirodnog „svijeta.“ Oni su uvijek u međusobnoj interakciji i područje u kojem se oni preklapaju puno je sklada i konflikta. Sredstva interakcije među tim „svjetovima“ mnogi su različiti sistemi koji ne pripadaju isključivo jednome od tih „svjetova.“

3) pogrešno shvaćanje okoliša,

Pojmovi „okoliš“ i „ekologija“ su postali sinonimi ograničavajući pojam okoliša samo na prirodni okoliš, koji nije isključivo samo to. Okoliš uključuje sve ono što čovjeka okružuje, uvjete u okruženju, utjecaje iz okruženja, zrak, vodu, minerale, socijalne i kulturalne snage koji oblikuju život društva.

4) etika i vizija

Iako moral i etika imaju iznimno važnu ulogu u bilo kojoj društvenoj transformaciji, kao što je i transformacija prema održivosti, to je nedvojbeno dovelo do velikog širenja uloge etike umjesto razvijanja pogodnog mehanizma za održivost. Previše se govori o tome što bi se trebalo uraditi i zašto je to važno, a premalo o tome kako to uraditi.

3.1. Povijest nastanka koncepta održivog razvoja

Nejasnoća i širina pojma održivog razvoja te njegova rastuća važnost na lokalnoj, regionalnoj, nacionalnoj i globalnoj razini doveli su do velikih političkih prepiranja za preuzimanje većinskog utjecaja na budućnost Zemlje. Zato će se u ovom poglavlju, prema različitim autorima, sustavno prikazati održivi razvoj u povijesnom kontekstu, tj. tko je prvi spomenuo taj pojam, te kako je se on onda dalje razvijao.

Kao polazišnu točku za veliku većinu aktualnih rasprava na temu održivog razvoja danas se uzima izvješće WCED-a (Svjetska komisija za okoliš i razvoj) iz 1987. pod naslovom „Naša zajednička budućnost.“ Ovo je izvješće bilo velika politička prekretnica, ali se ipak ne može smatrati početkom konceptualnog razvoja održivosti, već samo svojevrsnom prvom pravom definicijom održivog razvoja i njegovom prvom upotrebom u nekom službenom dokumentu do kojih je došlo zahvaljujući određenim značajnim prethodnicima koji su prvi, možda u nekom drugom obliku, došli na ideju održivosti i održivog razvoja. Stoga se, prema Mebratu, povijesni razvoj koncepta održivog razvoja može kategorizirati u tri glavna perioda (Mebratu, 1998):

1) period prije Štokholmske konferencije o okolišu i razvoju (-1972.),

Kroz povijest, tradicija i vjerska uvjerenja imala su puno veću ulogu i značajnost nego što ih imaju danas. Mnogi židovski i kršćanski spisi, među njima najvažnija Biblija, uče da je „čovjekovo pravo da ovlada Zemljom“ (Post 1:28.) Mnoge druge religije te razne autohtone i domorodačke tradicije uče da, iako se čovjek u suštini koristi Zemljom, prirodom i njenim resursima, je ipak jako važno ostvariti „odnos“ i „komunicirati“ s prirodom te živjeti u skladu s okolišem i ljudima. Naravno, uvjerenja i tradicije ne mogu se smatrati osnovom za suočavanje s ekološkom krizom danas, ali su to ipak neki počeci promišljanja o prirodi i o čovjeku u njoj. Malo dalje u povijest, počinje se razmišljati o održivosti u ekonomskom smislu. Prvi ekonomist koji je prognozirao ograničenja ekonomskog rasta uzrokovanih nedostatkom resursa bio je Thomas R. Malthus sa svojom „teorijom granica“ iz 1798. Još značajnija njegova teorija, „teorija populacije“ uči da za poroke, jad i bijedu koji muče društvo nisu krive „zle“ ljudske institucije, već plodnost ljudske rase. To je prvo spominjanje prenapučenosti Zemlje u odnosu na dostupne resurse u kontekstu problema.

2) period od Štokholmske konferencije do Svjetske komisije za okoliš i razvoj (1972.-1987.),

Na konferenciji održanoj u Stockholmu 1972. prepoznata je važnost upravljanja okolišem i korištenja evaluacije i procjene okoliša kao upravljačkog alata. Iako veza između okolišnih i razvojnih problema tada još uvijek nije bila jaka, bilo je naznaka da bi oblik i način gospodarskog razvoja trebali biti izmijenjeni. Otprilike u isto vrijeme kad se održavala i konferencija u Stockholmu, u Rimu je se okupila skupina istaknutih znanstvenika i zabrinutih građana koji su se osvrnuli na globalnu okolišnu krizu koja se širila alarmantno brzim razmjerima. Danas je ta skupina ljudi poznatija pod nazivom Rimski klub. Oni su tada napisali sveobuhvatno izvješće o stanju prirodnog okoliša koji je naglašavao da će industrijsko društvo premašiti ekološke granice unutar samo nekoliko desetljeća nastavi li promicati ovakvu vrstu ekonomskog rasta. S godinama su se javljali razni pojmovi i terminologija je evoluirala od „okoliš i razvoj“ preko „razvoj bez razaranja“, „ekološki prihvatljiv razvoj“ do „eko-razvoj.“ Već spomenuti izvještaj sa Svjetske komisije za okoliš i razvoj u Brutlandu prvi je dokument koji je definirao održivi razvoj kao razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnje generacije bez ugrožavanja mogućnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe. Upravo ta definicija je danas najšire prihvaćena.

3) period nakon Svjetske komisije za okoliš i razvoj (1987.-1997.)

Nakon Brutlandske komisije, do 1994. već je postojalo 80ak različitih definicija i tumačenja koji u osnovi dijele temeljni koncept definicije komisije. Drugi važan događaj koji je nastupio nakon 1987. bio je UNCED (Konferencija Ujedinjenih naroda o okolišu i razvoju) koja je još poznata pod nazivom Konferencija u Riu održana 1992. Na toj konferenciji od svake se zemlje članice UN-a zahtijevalo da napravi izvještaj koji će pokrivati trenutno stanje okoliša u državi i izradu akcijskog plana za promicanje održivog razvoja u nacionalnom kontekstu.

Tablica 2: Značajni događaji u kontekstu održivog razvoja

Godina	Događaj	Kratak opis
1969.	UN objavio izvješće „Čovjek i njegov okoliš“	Fokus na izbjegavanju okolišne degradacije
1972.	Konferencija u Stockholmu	Pod sloganom „Samo jedna je Zemlja“ izrađen plan za očuvanje okoliša
1975.	UNESCO-ova konferencija o obrazovanju o okolišu u Beogradu	Postavljanje globalnog obrazovnog okvira za obrazovanje o okolišu
1975.	Međunarodni kongres o okolišu u Kyotu	Iste aktivnosti kao i na Konferenciji u Stockholmu
1979.	Prva svjetska konferencija o klimi u Ženevi	Fokus na istraživanju klimatskih promjena
1981.	Prva UN-ova konferencija o slabije razvijenim zemljama u Parizu	Izvješće sa smjericama i mjerama pomoći slabije razvijenim zemljama
1984.	Uspostavljanje UN-ove Svjetske komisije za okoliš i razvoj	Suradnja između razvijenih i zemalja u razvoju
1987.	Bruntlandska komisija	Postavljena temeljna načela održivog razvoja
1987.	Montrealski protokol	Rezultati istraživanja o štetnim utjecajima na ozonski omotač
1990.	Druga svjetska konferencija o klimi u Ženevi	Dalji razvitak istraživanja klimatskih promjena
1992.	Konferencija u Riu	Akcijnski plan Agenda 21
1997.	Konferencija o klimatskim promjenama u Kyotu	Smanjenje emisije CO ₂ i drugih stakleničkih plinova

2000.	UN objavio Milenijsku deklaraciju	Razvojni ciljevi do 2015.
2002.	Svjetski summit o održivom razvoju u Johannesburgu	Izvešće o rezultatima postignutima od Konferencije u Riu
2009.	Treća Svjetska konferencija o klimi u Ženevi	Razvoj sustava praćenja klimatskih promjena
2009.	Svjetski summit G20 u Pittsburgu	Države članice G20 se složile o umjerenj i održivoj ekonomiji
2012.	Konferencija Rio+20	20 godina nakon prve Konferencije u Riu izvješće je obnovljeno i nadopunjeno
2015.	UN-ov Summit o održivom razvoju u New Yorku	Objavljena Agenda 2030
2015.	Pariška Konferencija o klimatskim promjenama	Fokus na globalnom zatopljenju

Izvor: Klarin, 2018.

Prema Klarinu, povijest razvitka održivog razvoja može se kvalitetnije prikazati pomoću sustavnog pregleda glavnih događaja koji su imali značaj za pojam održivog razvoja, umjesto pomoću podjele na određene periode. Tako se u gornjoj tablici jasno po godinama vide značajnije konferencije i summiti koji su utjecali na konceptualni razvoj održivosti, uzevši kao početnu točku 1969. i izvješće „Čovjek i njegov okoliš.“

Nadalje, prema Mensahu, održivi razvoj potiče iz ekonomske znanosti, konkretno od već spomenutog ekonomista Malthusa i njegovih teorija iz 1789. koje uče da broj ljudi na Zemlji raste rapidno i da je nemoguće s postojećim resursima zadovoljiti svačije potrebe. Prvi ekonomist koji je u 20. st. ispitivao paradigmu održivog razvoja bio je Meadows koji je 1972. objavio Granice rasta koristeći podatke o rastu stanovništva, industrijskoj proizvodnji i zagađenju. Iste godine je održana i Konferencija u Stockholmu na kojoj je zaključeno da bi se razvojem i održivošću moglo upravljati na obostrano koristan način umjesto da ih se promatra zasebno. Idući značajan događaj po Mensahu je objavljivanje izvješća „Naša zajednička budućnost“ 1987. gdje je koncipirana prva prava definicija održivog razvoja. Zatim slijedi Summit u Riu iz 1992. gdje je objavljena Agenda 21. Nakon toga, u 21. st. održan je Svjetski summit o održivom razvoju, Rio+10, 10 godina nakon prvoga da bi se sagledao napredak koji

je postignut od tada. 2012. održan je Summit Rio+20, 20 godina nakon prvoga na kojem se fokusiralo na zelenu ekonomiju i institucionalnu okosnicu održivog razvoja.

Prema autoru Paulu, povijest održivog razvoja također počinje prije nešto više od 200 godina, kada je ekonomist Malthus predviđao da će svjetska populacija najzad gladovati, ako ne to, onda živjeti na minimalnoj razini egzistencije jer proizvodnja hrane u svijetu neće moći ići u korak s rastom broja stanovnika na Zemlji. Nakon toga, sastaje se Rimski klub kad su rezultati računalnih simulacija koje su napravili znanstvenici i tehničari s MIT-a (Massachusetts Institute of Technology) objavljeni u knjizi Granice rasta u kojoj je pažnja bila usredotočena na iscrpljivanje neobnovljivih izvora i posljedično tome, povećanje cijena, odnosno inflaciju. Još jedna značajna osoba u tom razdoblju bio je i Lester Brown, koji je osnivač instituta World Watch i instituta EarthPolicy. Također je napisao brojna dijela na temu održivosti, od kojih su neka Plan B 2.0: Spašavanje planeta pod stresom i civilizacije u nevolji te Plan B 3.0: Mobilizacija za spas civilizacije. Iza toga slijedi već dobro poznata Štokholmska konferencija na kojoj je sudjelovalo čak 113 svjetskih država. Na toj konferenciji ustanovljen je i UNEP (United Nations Environmental Program), UN-ov Program okoliša. Zatim slijedi Bruntlandska komisija s izvješćem „Naša zajednička budućnost“ u kojoj je definiran održivi razvoj. Idući korak u dizanju svijesti o važnosti održivosti bila je Konferencija u Riu koja se održala još dva puta, 10 i 20 godina nakon spomenute prvotne Konferencije. Zatim je 2015. objavljena Agenda 30, koju se i danas najviše uzima kao temelj odrednica i ciljeva održivog razvoja, te nakon toga Pariška Konferencija na kojoj se raspravljalo o klimatskim promjenama i načinu njihovog ublažavanja na kojoj se prvi put pojavila, i danas još uvijek poznata, mlada aktivistica Greta Thunberg (Paul, 2018).

Prema autoru Drljači, povijest nastanka i razvoja koncepta održivog razvoja ne može se podijeliti u faze, već je on prikazao značajnije događaje koji su utjecali na definiranje i promoviranje održivog razvoja. Takvih je događaja više od 40, od kojih je dosta njih već spomenuto, no bitno je napomenuti da je za početak uzeta tek Štokholmska konferencija 1972. na kojoj se prvi put zapravo spominju pojmovi razvoja i održivosti skupa, dok su svi ekonomisti prije toga s raznim teorijama o granicama rasta samo promišljanja te ih ovaj autor ne uzima kao relevantne za raspravljanje o povijesti nastanka održivog razvoja (Drljača, 2012).

Kombinacija različitih ideja o napretku, održivosti, rastu i razvoju kasnih 1960ih i ranih 1970ih počela je se kretati u novom smjeru, prema održivom razvoju. U to vrijeme napisano je mnogo knjiga na temu štete koje ljudske aktivnosti nanose prirodnom okolišu kao što su Tiho proljeće od R. Carson, Populacijska bomba P. Echerlicha, Nacrt za preživljavanje autora E. Goldsmitha i Malo je prekrasno koju je napisao F. Schumacher. Već iz naslova vidljivo je što o čemu se radi u knjigama i što se smatra glavnim problemom. U to vrijeme su i filmovi, serije i glavna popularizirali ideju prijeteće ekološke krize i Dan Zemlje prvi je put obilježen 1970. Tada je se ubrzo i sastao Rimski klub čije su ideje već prethodno iznesene. Zatim je uslijedila Bruntlandska komisija na kojoj se sastalo 22 ljudi iz razvijenih i nerazvijenih zemalja da bi se raspravljalo o

univerzalnom rješenju ekološke krize. Rimski klub i Bruntlandska komisija prvi su događaji koji su potaknuli lavinu drugih konferencija, summita i sastanaka i u 21. st (Du Pisani, 2006).

3.2. Agenda 2030 i 17 ciljeva održivog razvoja

2016. u sklopu Agende 2030 koju su prihvatili svjetski lideri doneseno je 17 ciljeva održivog razvoja koji su tada službeno stupili na snagu. Tih 17 ciljeva se danas uzima kao osnova, bit onoga što predstavlja održivi razvoj i što se njime želi postići, ili, bolje rečeno, izbjeći, te nikakva ekonomska ili bilo koja druga politika, nikakvo djelo ili rad o održivosti, pa tako ni ovaj ne može proći bez spominjanja tih 17 ciljeva koji su do danas već globalno prepoznati te malo tko postoji, a da mu nisu poznati na neki način. Ti ciljevi redom su sljedeći (<https://ec.europa.eu/eurostat/web/sdi/database>, pristup 02.04.2023.):

1) bez siromaštva,

Ovaj cilj poziva na okončanje siromaštva u svim njegovim pojavnim oblicima, uključujući i ekstremno siromaštvo. Vizualizira zajedničko blagostanje, osnovni životni standard za sve ljude, uključujući i najsiromašnije i najugroženije. Nastoji svima osigurati jednaka prava i pristup resursima kako bi potakla ljude da se izdignu iz siromaštva.

2) bez gladi,

Ovaj cilj nastoji stati na kraj gladi i pothranjenosti te svima osigurati pristup sigurnoj, hranjivoj i dostatnoj hrani. Implementacija održive poljoprivredne prakse pomaže u osiguravanju dostatne količine hrane u vrijeme rastuće potražnje i klimatskih promjena.

3) dobro zdravlje i blagostanje,

Ovaj cilj ima za prioritet osigurati zdravlje i dobrobit za sve ljude u svim životnim dobima poboljšavanjem reproduktivnog zdravlja, okončavanjem velikih epidemija i pandemija zaraznih bolesti te smanjenjem nezaraznih i psihičkih oboljenja. Također poziva na smanjenje rizičnih čimbenika za zdravlje. Univerzalna zdravstvena pokrivenost, pristup uslugama zaštite reproduktivnog zdravlja te sigurni, pristupačni i učinkoviti lijekovi i cjepiva su osnovni preduvjeti za postizanje ovoga cilja.

4) kvalitetno obrazovanje,

Ovim se ciljem nastoji osigurati pristup pravednom i kvalitetnom obrazovanju svima i u svim fazama života. Poziva na uklanjanje rodnih i prihodovnih razlika u pristupu obrazovanju te na izgradnju i nadogradnju obrazovnih objekata.

5) ravnopravnost spolova,

Ovim se ciljem nastoji postići rodna ravnopravnost ukidanjem svih oblika diskriminacije, nasilja i štetnih praksi protiv žena i djevojaka u javnoj i privatnoj sferi. Usvajanjem politika i zakona o ravnopravnosti spolova uklonila bi se rodna diskriminacija i poticalo bi se na osnaživanje žena.

6) čista voda i sanitarije,

Ovaj cilj poziva na osiguravanje univerzalnog pristupa sigurnoj i pitkoj vodi, sanitarnim uvjetima, higijenskim potrepštinama, kao i na ukidanje defekacije na otvorenom. Također nastoji poboljšati kvalitetu vode.

7) pristupačna i čista energija,

Ovaj cilj poziva na osiguravanje univerzalnog pristupa modernim energetske uslugama, povećanje energetske učinkovitosti i povećanje udjela obnovljive energije. Kako bi se taj prijelaz s održivog na neodrživo ubrzao, zemlje moraju olakšati pristup istraživanju čiste energije i promicati ulaganja u energetske infrastrukturu.

8) dostojanstven rad i ekonomski rast,

Ovim ciljem prepoznaje se važnost održivog gospodarskog rasta i visoke razine gospodarske produktivnosti u stvaranju dobro plaćenih i kvalitetnih poslova i radnih mjesta. Cilj poziva na mogućnost pune i produktivne zaposlenosti uz iskorjenjivanje prisilnog rada, trgovine ljudima i dječjeg rada te promoviranje radnih prava i sigurnog radnog ozračja.

9) inovacije u industriji i infrastruktura,

Ovaj cilj poziva na izgradnju otporne i održive infrastrukture kako bi se omogućio ekonomski razvoj i dobrobit ljudi. Ovaj cilj prepoznaje važnost tehnološkog napretka i inovacija u rješavanju društvenih, gospodarskih i ekoloških izazova. Nastoji poticati inovacije kroz poboljšanje kvalitete znanstvenog istraživanja i tehnološkog razvoja, kao i razvojem tehnoloških sposobnosti industrijskih subjekata.

10) smanjenje nejednakosti,

Nastoji se smanjiti nejednakosti na temelju prihoda, spola, dobi, invaliditeta, rase, klase, etničke pripadnosti, religijske pripadnosti usvajanjem relevantnih politika i zakona. Poziva na promicanje društvene uključenosti omogućavanjem sigurne i uredne migracije i smanjenjem transakcijskih troškova doznaka migranata.

11) održivi gradovi i zajednice,

Ovim se ciljem nastoje obnoviti gradovi i druga ljudska naselja tako da pružaju mogućnosti svima. Vizualiziraju se gradovi kao mjesta za život otporna na potencijalne neprilike u okolišu, koja pokreću održivi razvoj, potiču inovacije i promoviraju koheziju zajednice i osobnu

sigurnost. Poziva na očuvanje svjetske kulturne i prirodne baštine i promicanje veza između urbanih, perifernih i ruralnih područja.

12) odgovorna potrošnja i proizvodnja,

Ovaj cilj predviđa održivu potrošnju i proizvodnju, koja učinkovito koristi ograničene resurse, smanjuje globalni otpad i sigurno odlaže toksični otpad. Poziva na izvještavanje o održivosti od strane poduzeća, provođenje održivih praksi nabave, ekološki osviješten životni stil potrošača te na razvoj novih metoda potrošnje i proizvodnje od strane istraživača i znanstvenika.

13) klimatsko djelovanje,

Ovaj cilj ima za prioritet ojačati otpornost i sposobnost prilagodbe zemalja na prirodne katastrofe. To se može postići integracijom mjera za ublažavanje klimatskih promjena kroz prilagodbu nacionalne strategije. To također zahtijeva poboljšano obrazovanje i dizanje svijesti o klimatskim promjenama.

14) život pod vodom,

Ovim se ciljem nastoji smanjiti i spriječiti onečišćenje mora i zakiseljavanje oceana. Očuvanje, zaštita i održivo korištenje oceana, mora i morskih resursa zahtijeva prekid prekomjernog ribolova, destruktivne i nezakonite ribolovne prakse te ukidanje subvencija za ribarstvo koje pridonosi prekomjernom izlovljavanju. Također naglašava važnost povećanja znanstvenih spoznaja, istraživačkih kapaciteta i morske tehnologije za poboljšanje zdravlja oceana.

15) život na kopnu,

Ovaj cilj uključuje napore i financijska sredstva za održivo upravljanje šumama i zaustavljanje krčenja šuma, boru protiv dezertifikacije, obnovu degradiranog zemljišta i tla, zaustavljanje gubitka bioraznolikosti, zaštitu ugroženih vrsta te smanjenje utjecaja invazivnih stranih vrsta.

16) mir, pravda i jake institucije,

Ovim se ciljem nastoje ustanoviti transparentne, učinkovite i odgovorne institucije koje se bore protiv korupcije, mita i organiziranog kriminala te sprječavaju nasilje i terorizam. Poziva na odgovorno, uključivo, participativno i reprezentativno donošenje odluka.

17) partnerstva za ciljeve,

Ovaj cilj poziva na univerzalni, na pravilima utemeljeni, otvoren, nediskriminirajući i pravičan multilateralni trgovinski sustav i pristup tržištu bez carina i kvota za sve nerazvijene zemlje. Također naglašava važnost globalne makroekonomske stabilnosti i potpore zemljama u

razvoju za poboljšanje dostupnosti kvalitetnih statističkih podataka u pogledu ciljeva održivog razvoja.

Uzimajući u obzir sve navedene ciljeve održivog razvoja, nameće se pitanje njihove povezanosti s turizmom, te kako međunarodna turistička kretanja mogu pozitivno ili negativno utjecati na njihovo ostvarenje. Sa sigurnošću se može tvrditi da turizam doprinosi zapošljavanju ljudi što posljedično dovodi do smanjenja siromaštva. S druge strane, hoteli, restorani, kafići i ostali ugostiteljski objekti u turizmu proizvode puno otpada te bi se moglo zaključiti da, u tom kontekstu, turizam negativno utječe na drugi cilj održivog razvoja jer nikako ne smanjuje glad. Nadalje, zaposlenja i prihodi generirani turizmom pridonose općem blagostanju turističke destinacije i njenih stanovnika. Što se tiče cilja postizanja kvalitetnog obrazovanja, ne može se reći niti da ga turizam potiče niti negativno utječe na njega. U današnje vrijeme, zbog velike potrebe za radnom snagom, u turizmu se zapošljavaju i nekvalificirani radnici što bi u dužem vremenskom razdoblju moglo dovesti do opadanja interesa za obrazovanjem u turizmu. Zatim, turizam doprinosi ravnopravnosti spolova jer zapošljava sve više žena i svima daje jednake prilike. U velikim turističkim destinacijama turizam negativno utječe na čistoću i kvalitetu vode i sanitarija jer turisti stvaraju velike količine otpada te mnogi od njih neodgovorno troše vodu, zbog čega i dolazi do nestašica vode, posebno u priobalnim destinacijama. Isto se može reći i za potrošnju energije: za vrijeme sezone, troši se puno više energije nego inače što je neodrživo. S aspekta dostojanstvenog rada i zaposlenja za sve, već je ustvrđeno da turizam pridonosi smanjenju nezaposlenosti i pruža radna mjesta za svakoga. Turističke aktivnosti imaju pozitivan učinak na obnovu i izgradnju nove infrastrukture kada destinacija postane primorana rješavati pitanja gradskih gužvi, prometa, buke i sl. Nadalje, turizam pridonosi smanjenju nejednakosti jer jednako zapošljava i žene i muškarce, pruža mogućnosti povremenog rada što pogoduje teže zapošljivim osobama kao što su samohrani roditelji, osobe s invaliditetom, studenti itd. Krajnji cilj održivog razvoja jest razvoj održivih gradova i zajednica, a to se ne može postići bez implementiranja održivosti u sve aspekte grada i života zajednice. Danas se tema održivosti sve više provlači i u kontekstu održivih turističkih destinacija, no ipak još uvijek se ne može reći da je se dosegla konačna razina održivosti, iako mnoge destinacije idu u tome smjeru. Što se tiče odgovorne potrošnje i proizvodnje, za turizam se može zaključiti da u tom području djeluje više negativno nego pozitivno, iako to ovisi od destinacije do destinacije. Ono o čemu se danas najviše priča u kontekstu održivosti su klimatske promjene na koje turizam izrazito negativno utječe. Avioni, automobili i ostala prijevozna sredstva kojima se služe turisti, upotreba klimatskih uređaja u hotelima i drugim smještajnim objektima, potrošnja vode i energije od strane turista, buka i svjetlosno zagađenje koje posjetitelji stvaraju zagađuju okoliš i dovode do nepovratnih promjena u klimi. Također, turizam negativno utječe na život na kopnu i pod vodom jer destinacije postaju sve više napućene, ugrožava se rast vegetacije, nautički turizam sa svojim kruzerima iznimno zagađuje more i morsko dno. Naposljetku, turizam doprinosi miru, toleranciji među različitim kulturama i raznim partnerstvima i povezivanju ljudi i naroda na globalnoj razini.

3.4. Održivi razvoj u kontekstu religijskog turizma

Turizam, pa tako i religijski turizam, i razvoj dva su pojma koji se mogu promatrati u uzročno-posljedičnom odnosu određenim utjecajem koji međusobno imaju jedan na drugog. Pri razmatranju razvoja turizma na nekom prostoru, dominaciju prvenstveno imaju ekonomski, odnosno gospodarski učinci turističkih aktivnosti, no nepravilno bi bilo ne uzeti u obzir i mnogobrojne druge učinke koje, često i s negativnim obilježjem, predstavljaju relevantnu činjenicu kad se govori o razvoju turizma. Razvoj turizma može dovesti do poboljšanja u nekim elementima u prostoru u kojem se razvija i potaknuti brži razvoj pojedinih djelatnosti. No, turizam na makro razini neke zemlje ne može samostalno potaknuti opći gospodarski razvoj i stoga se nijedno nacionalno gospodarstvo ne bi trebalo oslanjati samo na turizam kao glavni izvor prihoda za stanovništvo. Na turizam bi se trebalo gledati kao na posebno uvjetovanu migracijsku pojavu u prostoru i među ljudima koja na obje strane i u njihovom međusobnom odnosu stvara mnogobrojne učinke različitog karaktera i predznaka (pozitivnog ili negativnog.) Ovakvim tumačenjem fenomena turizma obuhvaćen je i okoliš zajedno s posljedicama koje za njega nastaju iz turističkih aktivnosti. Velika prostorna koncentracija međunarodne turističke potražnje u određenim turističkim destinacijama dovela je do pretjerane gustoće turističkih masa na ograničenim područjima te se time povećava pritisak na okoliš i eventualno dolazi do zasićenja. Razni primjeri iz prakse dokazuju da se posjetitelji neke destinacije ne ponašaju uvijek prihvatljivo prema prostoru, prirodi, ni ljudima koji tu žive. Jasno je da to onda izaziva degradaciju prirodnih, ali i ostalih resursa. Većina receptivnih turističkih zemalja u svijetu danas obraća pozornost na taj problem i nastoji ga riješiti (Vukonić i Keča, 2001).

Religijski turizam je danas od velike važnosti te ga je iz tog razloga potrebno proučavati i vrednovati na osnovu održivog pristupa. Najviše se pozornosti pridaje okolišnoj odgovornosti gdje se u ravnotežu moraju dovesti poštivanje okoliša te potrebe hodočasnika i lokalnog stanovništva. Naravno, važni su i drugi aspekti održivosti pa je pažnju potrebno pokloniti i utjecaju velikog broja posjetitelja na lokalno stanovništvo pazeći da ne dođe do prostorne, fizičke i psihološke saturacije. Također, preporučljivo je da, bar iz ekonomskih razloga, vlada i institucije religijskog turizma uspostave aktivnu i učinkovitu suradnju kako bi se promicao održiv turistički razvoj (Monetti, 2012).

Pojava svijesti o okolišu i prvih spominjanja održivosti te shvaćanja da dosadašnji razvoj nije bio odgovoran i nije uzimao u obzir buduće generacije nisu zaobišli ni ekonomsku znanost i teoriju razvoja. Tzv. Ekologijska paradigma dovela je do dizanja razine svijesti o problemu dugoročnog opstanka na Zemlji, a posebno mišljenja da upravo čovjek, u ovom kontekstu turist, svojim neodgovornim aktivnostima nanosi štetu okolišu. Počeo je prevladavati stav da bi trebalo potaknuti ekološki najmanje agresivne načine razvoja i prilagoditi ih svakoj pojedinačnoj razvojnoj cjelini, tradiciji, kulturi, normama te stupnju tehnološkog i društvenog razvoja. U takvim se uvjetima razvijala i turistička misao. Značajnost prirodnih resursa za turizam koja svojom razinom važnosti nadilazi značajnost svih drugih elemenata turističkog razvoja našla je opravdanje u teoriji očuvanja i zaštite čovjekova okoliša i održivog

gospodarskog razvoja. Degradacija prirodnog resursa vodi osporavanju turizma, stoga se jača interes za pitanjem održivosti u turizmu (Vukonić i Keča, 2001).

Važno je promatrati turizam i u kontekstu bioraznolikosti. Jednostavno rečeno, ona podrazumijeva biološku raznolikost i raznovrsnost biljnih i životinjskih vrsta. Stoga se može govoriti o floro-raznolikosti i fauno-raznolikosti. Bioraznolikost ima višestruku važnost. Osigurava osnovne potrebe ljudi za čistim zrakom, vodom, mjestom za život, hranom, biljkama za dobivanje medicinskih preparata i sl. Isto tako, bioraznolikost je i glavni razlog posjećenosti nekih destinacija. Ljudi iz prenapučenih gradova dolaze u mjesta koja još imaju sačuvanu prirodu i raznolikost života u njoj. Turizam, pa tako i religijski turizam neminovno utječe na bioraznolikost, a taj učinak može biti pozitivan ili negativan, izravan ili neizravan, privremen ili dugotrajan, lokalni ili globalni. Da bi se vjerskom destinacijom upravljalo na održiv način potrebno je primjenjivati slijedeće korake (Stojanović, 2021):

- 1) informacije o turističkom razvoju i ocjena dosadašnjeg razvoja,
- 2) određivanje vizije i ciljeva održivog razvoja,
- 3) zadaci kojima će se vizija sprovesti u djelo,
- 4) proučavanje zakonskih regulativa i ograničenja,
- 5) procjena učinaka turističkog razvoja,
- 6) upravljanje učincima,
- 7) donošenje odluka na temelju svega prethodnog,
- 8) provođenje odluka u stvarnosti,
- 9) nadzor i kontrola,
- 10) korektivne akcije.

Zbog kompleksnosti tržišta nameće se potreba planiranja razvoja destinacije religijskog turizma kako bi taj razvoj bio održiv. Menadžment destinacije trebao bi osigurati da prvenstveno vjerske i duhovne, pa onda i prirodne, povijesne, kulturne, društvene i ostale kvalitete privuku posjetitelje i uz to ponuditi ostale komplementarne usluge smještaja, hrane i pića, trgovine i ostaloga. Nadalje, planiranje mora uključivati analizu mikro i makro okruženja destinacije, identifikaciju glavnih prilika i prijetnji te iznalaženje mjera za njihovo iskorištavanje, odnosno minimiziranje. Zatim se mogu definirati i ciljevi, i kratkoročni i dugoročni, kvalitativni i kvantitativni. Tako napravljen strategijski plan pokazivao bi što destinacija želi postići te kako prijeći tu „udaljenost“ između sadašnjeg i željenog stanja. Najvažnije strategije menadžmenta održivog razvoja destinacije religijskog turizma su (Korov, 2020):

- 1) integrirani menadžment kvalitete ili IQM,

Kao što i sam naziv govori, ova se strategija temelji na podizanju kvalitete turističke ponude. Osnovu čine standardi koji moraju biti jasni i razumljivi te moraju propisivati razinu kvalitete koju proizvod ili usluga trebaju ispunjavati. U elemente kvalitete religijskog turizma spadaju:

informacije, smještajni i ostali ugostiteljski objekti, turističko i duhovno vođenje, aktivnosti molitve i štovanja, obilazak i razgledanje destinacije, priroda, krajolik, promet, sigurnost i sl. Nijedan od ovih elemenata ne smije se izostaviti prilikom upravljanja kvalitetom. Da bi strategija IQM počivala na temeljima održivosti potrebno je kombinirati zadovoljstvo vjernika i turista, zadovoljstvo ponuđača turističke usluge, zadovoljstvo lokalne zajednice, zadovoljstvo vjerske institucije, npr. crkve, hrama ili džamije i kvalitetu te očuvanje i zaštitu okoliša. Iz svega toga proizlazi složenost koja se javlja zbog teškoće usklađivanja svih ciljeva koji su često kontradiktorni i u konfliktu.

2) partnerstvo u religijskim destinacijama

Religijski turizam jako je širok pojam i obuhvaća mnogo sudionika s obje strane tržišta: ponude i potražnje. Partnerstva u tom slučaju mogu donositi velike benefite i koristi kada je riječ o ograničenosti resursa. Spajanjem pojedinih organizacija, one jedna od druge „uzimaju“ potrebne im resurse, nadopunjuju se i tako u konačnosti dovode i do racionalnije i održivije potrošnje resursa. Zajednički udružujući snage, brže i lakše se osmišljavaju novi i inovativni turistički proizvodi.

Također je neosporan, pozitivan ili negativan, utjecaj religijskog turizma na društvo i kulturu. Na turizam se može gledati kao na način promoviranja i poticanja tolerancije, razumijevanja, solidarnosti i međusobnog upoznavanja različitih naroda i kultura. Ipak, češće dolazi do „sukoba“ između turista i lokalnog stanovništva, odnosno netrpeljivosti lokalne zajednice prema posjetiteljima. Dok je turistov cilj odmor, dokolica ili razgledavanje, lokalno stanovništvo radi. Turisti puno očekuju od destinacije, dok lokalna zajednica ne zna što očekivati. U tom kontekstu zanimljivo je promatrati proces evolucije osjećaja i stavova koje lokalna zajednica ima prema turistima (Stojanović, 2021):

- 1) euforija (početna faza u kojoj su turisti još uvijek vrlo dobrodošli),
- 2) apatija (turisti su prihvaćeni, ali odnosi između grupa postaju formalniji),
- 3) ometanje (dolazi do zasićenja turistima),
- 4) antagonizam (lokalno stanovništvo otvoreno izražava nesnošljivost i netrpeljivost prema turistima.)

Tijekom hodočašća i religijskih putovanja, dolazi do neposrednog utjecaja na okolinu domaćina zbog direktnog kontakta hodočasnika s religijskim institucijama i mjestima, ali i do posrednog utjecaja na lokalno gospodarstvo i zajednicu. Osim religijskih institucija, crkava, hramova, džamija i ostaloga, u okolini se nalaze i brojne suvenirnice, putničke agencije i hoteli koji istovremeno pridonose ekonomskom napretku zapošljavajući stanovništvo i preopterećuju prostor. Veliki broj religijskih turista također može ubrzati proces kulturne komoditizacije gdje kulturalna dobra i kulturna baština postaju roba i puko sredstvo razmjene i stjecanja novca (Collins-Krenier, 2016).

Vjerski turizam trebao bi poticati i pomagati razvoj održivog turizma. Održivi vjerski turizam oslanja se na jačanje odnosa i partnerstava, izgradnju organizacija i institucija kao okvira održivosti za poticanje društvenih i poslovnih promjena. Religijski turizam poboljšava racionalnu, emocionalnu i duhovnu integraciju i transformaciju znanja. Također pridonosi pozitivnim emocijama i prepoznavanju istinskih duhovnih vrijednosti (Romanelli, Gazzola, Gechi i Pollice, 2021).

Svako područje koje je turistički atraktivno i koje prima posjetitelje suočava se s rizikom potencijalne saturacije koji je to veći što je manje spoznaja o dopustivim granicama razvoja. Iz potrebe da se definiraju te granice nastao je pojam saturacije turističkim razvojem, odnosno prevelike gustoće turista na određenom području. Gustoća se može interpretirati ili kao broj posjetitelja na jedinicu prostora ili kao osjećaj lokalnog stanovništva o prevelikom borju turista. No, granice razvoja ne mogu se određivati samo brojem posjetitelja, već i brojem i veličinom receptivnih kapaciteta turističke ponude, rasprostranjenosti turističke infrastrukture, raspoloživom količinom vode i energenata i mogućnostima zbrinjavanja otpada. Nadalje, turisti dolaze iz svih dijelova svijeta i velike ekonomske, socijalne i kulturne razlike između turista i lokalnog stanovništva u mnogim receptivnim zemljama, koje se često svrstavaju u slabije ili nedovoljno razvijene, rezultiraju velikim disbalansima u općoj društveno-gospodarskoj perspektivi tih zemalja, od kojih su neki npr. stvaranje tzv. „holiday“ kulture, pojava kriminala, prostitucije, ekološki poremećaji itd (Vukonić i Keča, 2001).

Održivost kao pridjev uz koncept turističkog razvoja dolazi do izražaja kada se i u drugim područjima gospodarstva počinje govoriti o drukčijoj razvojnoj koncepciji od one koja je tada bila uobičajena. To bi podrazumijevalo na održivi način osigurati kontinuirane koristi za lokalno stanovništvo kako u ekonomskom, tako i u društveno-kulturnom i fizičkom okruženju izbjegavajući sve vrste onečišćenja i zagađenja u prirodi i konkurentnosti i dobrobiti gospodarstva o kojima ovisi ukupno blagostanje. To je moguće postići jedino ako načela održivosti prihvate svi sudionici turističke ponude i turističke potražnje ostvarivanjem slijedećih zadaća (Vukonić i Keča, 2001):

- 1) osjetljivost na društvene i moralne koristi i štete turističkih aktivnosti po lokalno stanovništvo,
- 2) postojanost i dugoročna održivost resursa,
- 3) poštovanje svih turista i svih lokalnih stanovnika destinacije,
- 4) poboljšanje ekonomskih učinaka turističkih kretanja za receptivnu zemlju i minimiziranje bilo kakvih šteta po okoliš i društvo,
- 5) osiguranje što većeg sudjelovanja neprofitnog sektora u turizmu,
- 6) briga o izobrazbi svih relevantnih subjekata.

Kada bi svaka destinacija religijskog turizma uzela u obzir bar neke od navedenih zadaća i aktivnosti, zasigurno bi postigla višu razinu održivosti što bi bilo dobro i za turiste i za lokalnu zajednicu te što bi spriječilo pojavu antagonizma. Menadžment destinacije ne bi se trebao

oslanjati samo na činjenicu da religija pridonosi toleranciji, miru i pozitivnosti već bi trebao misliti na lokalnu zajednicu i kvalitetu njenog života pazeći da ne dođe do saturacije posjetiteljima poduzimajući mjere za minimiziranje negativnih učinaka i maksimiziranje pozitivnih učinaka turističkih kretanja.

4. UTJECAJ VJERSKOG TURIZMA NA ODRŽIVI RAZVOJ NA PRIMJERU MJESTA MEĐUGORJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Međugorje je naseljeno mjesto u jugozapadnoj Hercegovini te je jedno od poznatijih rimokatoličkih i marijanskih svetišta i odredišta. Povijesno gledajući, Međugorje je bilo naseljeno i prije dolaska Hrvata sudeći po pećinama koje postoje na području Brotnja i župe Međugorje. Postoje brojni materijalni dokazi o životu ilirskih plemena na tome mjestu uzimajući u obzir brojna opasana naselja na uzvišenjima, tj. gradine. Nadgrobni natpisi na latinskom jeziku mogu posvjedočiti da su na tom području prebivale rimske legije i kohorte. Od kraja 6. st. na današnje područje Međugorja počinju se naseljavati Hrvati. Godine 1332. Brotnjo pripada Bosanskoj državi, a 1357. ugarsko-hrvatskom kralju Ljudevitu I. Zatim slijedi srednjovjekovno razdoblje koje je ostavilo najpoznatije spomenike, stećke. 1463. Bosna i Hercegovina pada pod Osmansku vlast kada počinje islamizacija, ugnjetavanje i progon Hrvata katolika. Svećenički red koji je imao najveće značenje za opstanak Hrvata, njihove vjere i kulture, bili su franjevci koji na to područje dolaze početkom 13. st. 1892. uspostavljena je Hercegovačka franjevačka provincija čiji fratri djeluju u današnjoj župi Međugorje. Nakon oslobođenja od Osmanlija, vlast na tom području preuzela je Austrougarska, nakon čega slijedi Prvi svjetski rat, i nešto kasnije, i Drugi. Nakon prestanka komunističke diktature, razdoblje mira u Bosni i Hercegovini nije dugo trajalo. 1993. rat Hrvata s muslimanskom zajednicom javio se kao posljedica želja obje strane da oforme vlastitu državu, s vlastitim službenim jezikom i pismom. Ovaj je rat brzo okončan Daytonskim sporazumom te se Međugorje danas nalazi u Federaciji Bosne i Hercegovine i uvelike je posjećeno vjernicima iz svih dijelova svijeta. Iako Vatikan, odnosno Katolička Crkva nije priznala ukazanja u Međugorju, ne može se ignorirati broj hodočasnika koji svake godine posjete Međugorje te brojna obraćenja i ozdravljenja koja su se dogodila u Međugorju. Glavno objašnjenje za to je što vidioci tvrde da i dalje imaju viđenja, a Crkva neće pokrenuti nikakav postupak detaljnijeg istraživanja dok to ne prestane, kao što je prestalo u Lourdesu i u Fatimi. Ipak, 2017. je papa Franjo poslao nasbiskupa Henryka Hosera kao posebnog izaslanika Svete Stolice sa zadaćom apostolskog vizitatora s ciljem razumijevanja pastoralne situacije u Međugorju. Bez obzira na stav Katoličke Crkve, Međugorje je svake godine uvelike posjećeno te se često naziva i „ispovjedaonicom svijeta.“ Osim Gospinih ukazanja, koja je glavni razlog dolaska tolikoga broja ljudi, Međugorje ima i druge znamenitosti: Majčino selo, vrt sv. Franje, Plavi križ, brdo Križevac, Mladifest koji se održava svake godine, kip Uskrslog Krista i zajednicu za odvikavanje od raznih ovisnosti Cenacolo (<http://www.medjugorje.hr/hr/>, pristup: 19.04.2023.).

Crkva oko koje se sve odvija u Međugorju jest Crkva sv. Jakova. U svome prvom obliku dovršena je 1897. te je obnovljena 1969. i tako s određenim manjim izmjenama dočekala 1981. Ispred Crkve nalazi se Gospin kip koji je tamo postavljen 1987., a djelo je ruku talijanskog akademskog kipara Dine Felicija. Iza Crkve, brdo je Križevac na kojem je 1934. podignut betonski križ visine 8,56 m. 1988. uz brdo je postavljeno 14 postaja križnoga puta koje su

popraćene brončanim reljefima koji su djelo talijanskog akademskog slikara Carmela Puzzola (Madžar, 2010).

Glavni razlog zbog kojega je Međugorje procvjetalo, i zbog kojeg su i nastali razni događaji i festivali koji se danas održavaju, zbog kojeg postoje sve ostale znamenitosti u Međugorju kao što su Plavi Križ, brdo Križevac, i zbog kojeg postoje hvalevrijedne zajednice Majčino selo i Cenacolo, jest ukazanje Blažene Djevice Marije šestoro djece 25. lipnja 1981. na brdu Crnica na lokalitetu Podbrdo, koje pripada selu Bijakovići. Put koji vodi do Brda ukazanja je mali puteljak, kamenjar i krš, obrastao dračom te nema nikakvog drugog razloga zbog kojeg bi itko tu kročio osim vjerskoga. I danas, nakon 42 godine, troje od šest vidioca i dalje imaju ukazanja na određene dane u 17:40 ili 18:40 ljeti bez obzira gdje se nalazili. Oni navode kako im je Gospa obećala ukazivati se dok su živi da bi im pomogla nositi teret povezan s deset mističnih i mračnih tajni o predstojećim događajima za čovječanstvo koje su im povjerene. Oni opisuju Gospu da stoji na oblaku, nosi sivu haljinu, pokrivena bijelim velom te na glavi ima krunu od 12 zvijezda. Glavna poruka koju Marija uvijek donosi preko vidioca jest da se molimo i postimo. To mijenja svijet. Marijina ukazanja na brdašcu u Međugorju su misterij koji mijenja srca i duše koji tu dođu (Connell, 2007).

Tako je Međugorje od malog, skromnog i poljoprivredno orijentiranog sela gdje su osnovni izvori sredstava bili duhan i vinova loza došlo do svjetski poznatog mjesta za kršćanske hodočasnike iz cijeloga svijeta. To je dovelo do rasta životnog standarda i porasta broja stanovnika (Madžar, 2010).

Međugorje se uistinu može nazvati vjerskim, religijskim, društvenim, hodočasničkim i turističkim fenomenom. 1981. počela je se širiti vijest o Gospinom ukazanju i tada dolazi do potrebe osnivanja i organiziranja turističke zajednice, odnosno društva te gradnje smještajnih i ugostiteljskih kapaciteta zbog sve brojnijih posjetitelja (Lekić, Dabo i Šalić, 2022).

Istraživanje za ovaj rad provodilo se metodom ankete pomoću anketnih upitnika, jednoga namijenjenog za lokalno stanovništvo i jednoga za vlasnike barova, restorana i hotela. Anketa se provodila od ožujka 2023. do svibnja 2023. online slanjem i ispunjavanjem ankete te ispitivanjem uživo. Anketom su obuhvaćena i ispitana 43 ispitanika, stanovnika Međugorja i okolice i 20 poslodavaca. Vrsta uzorka kojim su odabrani ispitanici u oba slučaja je namjerni prigodni uzorak.

Tablica 3: Socio-demografska obilježja ispitanika lokalnog stanovništva

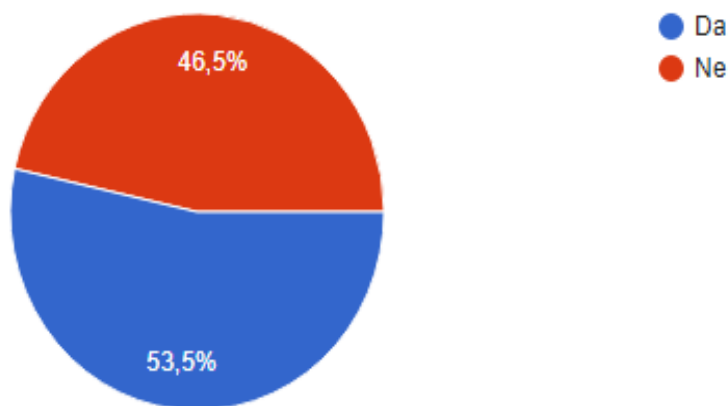
Spol	M	Ž
Postotak	27,9%	72,1%

Dob	18-25	26-35	36-45	46-55	56+					
Postotak	48,8%	16,3%	9,3%	14%	11,6%					
Stupanj obrazovanja	Osnovna škola	Srednja škola	Viša/str. škola	Predd. sveuč./s tr. st.	Dipl. sveuč./s tr. st.	Poslijed. st.				
Postotak	0%	37,2%	16,3%	20,9%	20,9%	4,7%				
Prosječni mjesečni prihodi u eurima	500-700	700-900	900-1.200	1.200-1.500	1.500+					
Postotak	55,8%	20,9%	16,3%	2,3%	4,7%					
Mjesto življenja	Međugorje	Bijakovići	Zvirovići	M. Ograđenik	V. Ograđenik	Čitluk	Dragičina	Blatnica	Cerno	Ost.
Postotak	48,8%	9,3%	7%	7%	7%	4,7%	4,7%	2,3%	2,3%	6,9%

Iz gornje tablice vidljivi su osnovni podaci o ispitanicima. Većina ispitanika su ženskoga spola, njih 72,1%. Skoro polovica, točnije 48,8% ispitanika pripadaju dobnoj skupini od 18 do 25 godina. 16,3% ispitanika pripada dobnoj skupini od 26 do 35 godina. Zatim su najbrojniji ispitanici u dobnoj skupini od 46-55 godina, i ostatak su dobne skupine od 36-45 godina i 56+ godina. Većina ispitanika, 37,2% ima završenu srednju školu. Podjednak je postotak onih koji su završili preddiplomski i diplomski studij. Zatim slijede ispitanici sa završenom višom ili stručnom školom, a najmanje je onih koji su završili poslijediplomski studij. Više od 50% ispitanika, njih 55,8% navelo je kao prosječni mjesečni prihod od 500 do 700 eura. Iza toga slijede ispitanici s prosječnim mjesečnim prihodom od 700 do 900 eura, pa od 900 do 1.200 eura, zatim oni s više od 1.500 eura te je najmanje ispitanika s prosječnim mjesečnim prihodom od 1.200-1.500 eura. 48,8% ispitanika je iz mjesta Međugorje. Iza toga najviše ispitanika je iz Bijakovića, Zvirovića, Malog Ograđenika i Velikog Ograđenika.

Jeste li upoznati s pojmom "održivi razvoj"?

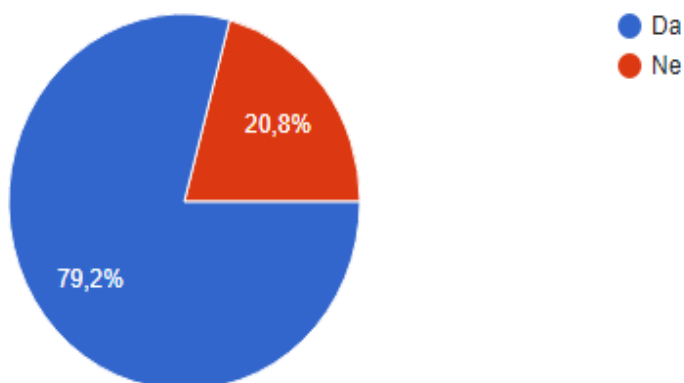
43 odgovora

Više od pola ispitanika, 53,5% odgovorilo je da je upoznato s pojmom održivog razvoja. „*What-if*“ analizom utvrđeno je da je, od 23 potvrdna odgovora na pitanje upoznatosti s pojmom održivog razvoja, njih pet muškoga spola, a 18 ženskoga spola. Dakle, može se zaključiti da su žene više upoznate i pridaju veću pažnju značenju pojma održivosti.

Ako je vaš odgovor na prethodno pitanje "Da", smatrate li da je turistički razvoj u Međugorju masovan i neplanski?

24 odgovora

79,2% ispitanika koji su upoznati s konceptom održivosti smatraju da je turistički razvoj u Međugorju masovan i neplanski što samo po sebi već dosta govori o stavovima lokalnog stanovništva.

Što se tiče objava za koje su ispitanici zamoljeni da označe svoj stupanj slaganja, rezultati su različiti od tvrdnje do tvrdnje, a sljedeći postotci su većina: 27,9% ispitanika se niti slaže niti ne slaže po pitanju opterećivanja infrastrukture od strane turista. 34,88% ispitanika smatra da je u Međugorju većinski zaposlena domaća radna snaga te da se koriste domaći inputi. 30,23% ispitanika se u potpunosti ne slaže da je turistička ponuda u Međugorju orijentirana na uvoz radne snage. 27,9% ispitanika se slaže da turistička ponuda Međugorja unaprjeđuje lokalnu kulturu te shodno tome njih 44,19% se u potpunosti ne slaže da ista degradira lokalnu kulturu. 53,49% ispitanika označilo je da se u potpunosti ne slaže da se u Međugorju dovoljno koriste obnovljivi izvori energije. Što se tiče prilika za volontiranje, većina ispitanika, njih 30,23% se niti slaže niti ne slaže da ih ima dovoljno. Isti postotak ispitanika je odgovorio da se niti ne slaže niti slaže s tvrdnjom da turisti neodgovorno troše vodu. 27,9% ispitanika se niti ne slaže niti slaže s tvrdnjom da turisti neodgovorno troše struju. 32,56% ispitanika u potpunosti se ne slaže s tvrdnjom da turisti nepropisno odlažu otpad. 32,56% ispitanika odgovorilo je da se niti ne slaže niti slaže s tvrdnjom da turistička aktivnost u Međugorju uništava bioraznolikost. 37,21% njih je odgovorilo da se niti ne slaže niti slaže s tvrdnjom da se sve manje ljudi obrazuje zbog mogućnosti lakog zaposlenja. 37,21% ispitanika se u potpunosti slaže da je kvaliteta vode u Međugorju zadovoljavajuća. 34,88% ispitanika se slaže da Međugorje ima dovoljno zelenih površina. 30,23% njih se slaže da smještajni kapaciteti zauzimaju previše prostora. Skoro polovica ispitanika, njih 48,37% se u potpunosti ne slaže s tvrdnjom da je njihova osobna sigurnost ugrožena. Njih 34,88% u potpunosti se ne slaže da turisti remete javni red te stvaraju preveliku buku. Dakle, stanovništvo je indiferentno u svojim stavovima oko opterećenja infrastrukture, prilika za volontiranje, potrošnje vode i struje, zelenih površina i obrazovanju u turizmu što govori da tim aspektima očito ne pridaju veliku važnost i ne smatraju ih problematičnima. Što se tiče radne snage, jasan je stav stanovništva da smatraju da je većina radne snage domaća, a ne inozemna. Nadalje, smatraju da turizam unaprjeđuje lokalnu kulturu, nikako da ju degradira. Pozitivnih su stavova o odlaganju smeća od strane turista iz čega se da zaključiti da nisu imali negativnih iskustava s otpadom po ulicama. Zatim, zadovoljni su kvalitetom vode te ne smatraju da turisti stvaraju pretjeranu buku. Uzimajući u obzir broj smještajnih objekata u Međugorju, ne začuđuje prevladavajući stav stanovnika da je prostor prešao točku saturacije. Na temelju svega navedenog može se zaključiti da lokalno stanovništvo sasvim sigurno ne osjeća netrpeljivost prema turistima te ne smatraju da turistički razvoj dovodi do neodrživosti.

S druge strane, gornji grafikon prikazuje postotak objekata koji su se klasificirali kao bar, restoran ili hotel. Barova i restorana je podjednako, 35%, dok je 30% objekata klasificirano kao hoteli. Točno polovica poslodavaca reklo je da se u potpunosti slaže s tvrdnjom da njihova radna snaga dolazi iz Bosne i Hercegovine, a njih 55% se u potpunosti ne slaže da zapošljavaju stranu radnu snagu. Dakle, što se tiče ekonomske funkcije zapošljavanja, u ovom je slučaju razvoj turizma u Međugorju održiv, te brine o lokalnoj zajednici. Najviše poslodavaca odgovorilo je da se ne slaže s tvrdnjom da većinu njihovih zaposlenika čine ljudi sa završenim sveučilišnim ili stručnim studijem, a 50% njih se slaže s izjavom da većina njihovih zaposlenika

ima završenu srednju (strukovnu) školu. 45% poslodavaca odgovorilo je da se u potpunosti ne slaže s tvrdnjom da njihovi objekti koriste određene obnovljive izvore energije, što ukazuje na činjenicu da, energetske gledano, barovi, restorani i hoteli u Međugorju nisu ni blizu postizanja održivosti. Ipak, 45% njih se slaže da u njihovim objektima postoje određene metode uštede vode, kao što je npr. slavina na senzore, a 35% njih se slaže da u njihovim objektima postoje određene mjere za uštedu energije, kao što je npr. kartica za struju u sobi ili prestanak rada klima-uređaja dok je prozor otvoren. Nažalost, 35% vlasnika ugostiteljskih objekata odgovorilo je da se ne slaže s tvrdnjom da njihovi objekti nude mogućnost razdvajanja otpada, a čak 50% njih se ne slaže s izjavom da od ostataka hrane prave kompost, no 35% njih je odgovorilo da se ne slaže s tvrdnjom da se višak hrane na kraju dana baca, pa je za pretpostaviti da se ta hrana, iako ne za pravljenje komposta, ipak u određenoj mjeri iskoristi. 35% vlasnika objekata je odgovorilo da se u potpunosti ne slaže s izjavom da nude hranu za van, a 30% se u potpunosti slaže s tom izjavom. Čak 65% poslodavaca izjavilo je da se u potpunosti ne slaže s tvrdnjom da njihov objekt hranu za van sprema u plastične spremnike, što je utješujuće s aspekta postizanja što više razine održivosti. 45% ih se u potpunosti ne slaže s tvrdnjom da se hrana za van sprema u kartonske spremnike, a 70% ih se u potpunosti ne slaže s tvrdnjom da se hrana za van sprema u staklene spremnike. 50% ih je odgovorilo da se u potpunosti ne slaže s izjavom da se hrana za van sprema u spremnike kombiniranog materijala. Nijedan materijal nije postigao primjetnu većinu odgovora slaganja, što je vjerojatno zbog razloga što dosta tih objekata ne nudi narudžbe za van. 40% njih izjavilo je da se slaže s tvrdnjom da se u njihovim objektima koriste uređaji s eko opcijama uštede energije. 50% vlasnika odgovorilo je da se u potpunosti ne slaže s tvrdnjom da njihov objekt provodi certificirani program održivosti, što je jako visok postotak, i ukazuje na potrebu obraćanja pozornosti vlasnika na rastuću popularnost objekata koji imaju takve certifikate te da turisti, posebno oni mlađi, takve objekte preferiraju. Podjednak broj poslodavaca, njih 30% se ne slaže i u potpunosti slaže s tvrdnjom da nastoje nabavljati namirnice organskog podrijetla, što je ipak zadovoljavajući postotak, uzimajući u obzir da se dosta njih klasificira kao barovi, koji nemaju tolike potrebe za nabavljanjem hrane koliko i restorani i hoteli. 45% poslodavaca izjavilo je da se u potpunosti slaže s tvrdnjom da postižu visoke ocjene i pozitivne recenzije na internetu. 35% poslodavaca odgovorilo je da se u potpunosti ne slaže s izjavom da njihov objekt posluje samo tijekom ljetne sezone, pa se može zaključiti da u Međugorju ne postoji izražena sezonalnost, jer tu ipak prevladava religijski turizam, a ne ona vrsta turizma koja bi ovisila o klimatskim i vremenskim uvjetima. 30% njih se slaže da njihov objekt posluje kroz cijelu godinu, što se otprilike poklapa s prethodnom tvrdnjom. Sve u svemu, može se zaključiti da poslodavci u Međugorju posluju društveno odgovorno i ekonomski učinkovito, a ekološki aspekt održivosti ima još prostora za poboljšanje.

Budući da je u današnje vrijeme sezonalnost glavni problem mnogih destinacija, jednostavnom statističkom analizom ispitano je koji su to objekti koji posluje kroz cijelu godinu, a koji samo tijekom glavne sezone koja je u Međugorju već od Uskrsa do kraja ljeta, jer je ljeti ipak najvažniji razlog za dolazak: obljetnica ukazanja Blažene Djevice Marije, i Mladifest koji se

održava početkom kolovoza. Najviše je restorana koji posluju kroz cijelu godinu, zatim barova, a najmanje hotela. To govori u prilog rastućem trendu iznajmljivanja apartmana i stanova te općenito privatnog smještaja umjesto boravka u hotelima. Stoga mnogo hotela radi samo glavnu sezonu jer im sve veću konkurenciju predstavljaju te ostale vrste smještaja. Restorani i barovi većinski rade kroz cijelu godinu jer, i dok nema velikog broja turista, ipak te objekte posjećuje lokalno stanovništvo.

Ukratko, rezultati istraživanja pokazuju da su žene više upoznate s konceptom održivog razvoja te mu pridaju više pozornosti. Lokalna zajednica još uvijek nije dosegla fazu antipatije i antagonizma prema posjetiteljima. Vlasnici ugostiteljskih objekata pridaju važnost ekonomskoj i društvenoj održivosti te djeluju u pozitivnom smjeru na tim područjima, no, što se tiče okolišne i ekološke održivosti, još su na samome početku toga puta. Iako je istraživanjem dokazano da lokalno stanovništvo nije nezadovoljno, to nužno ne mora značiti da će se turistički razvoj nastaviti kretati istom putanjom i u budućnosti. Stoga je nužno uočiti potencijalne opasnosti od svih vrsta saturacije i prevenirati ili sanirati ih, potrebno je poboljšati upravljačku strukturu uključivanjem lokalnog stanovništva u procese donošenja važnih odluka kako bi se postigao učinkovit menadžment destinacije i angažirati ugostitelje da nastoje uvoditi i provoditi službeno certificirane programe održivosti u svojim objektima, ako ne zbog općeg dobra i postizanja održivosti, onda zbog korisnosti za njih same koja proizlazi iz činjenice da ljudi danas sve više vrednuju održivost i jako im je bitno da imaju mogućnost obavljati održive prakse, kako u svakodnevnom životu, tako i prilikom putovanja.

5. ZAKLJUČAK

Religijski turizam klasificira se kao selektivni ili posebni oblik turizma. To znači da privlači određenu vrstu i tip turista te da nema oblik masovnosti, što bi podrazumijevalo da je održiv i da potiče održivi razvoj. To je onaj razvoj koji zadovoljava sve današnje potrebe sadašnjih generacija, ne ugrožavajući pri tome buduće generacije s tri aspekta: okolišnog, društvenog i gospodarskog. Ograničenje istraživanja predstavlja činjenica da se ispunjavanjem upitnika ne dovodi u vezu s djelatnosti ispitanika lokalnog stanovništva, niti jesu li oni zaposleni u turizmu te je li im glavni izvor prihoda turizam. Preporuka za buduća istraživanja je da se ispituju isključivo lokalni stanovnici zaposleni u turizmu, što bi konačno moglo dovesti do drugačijih rezultata jer ljudi koji pružaju usluge posjetiteljima i ljudi koji rade ostale poslove van turizma zasigurno ne dijele jednako mišljenje o održivosti turističkog razvoja u Međugorju. U ovom radu istraživao se religijski turizam u mjestu Međugorje u Bosni i Hercegovini. Na temelju sekundarnog istraživanja i postojećih podataka o Međugorju kao i na temelju empirijskog istraživanja metodom ispitivanja pomoću anketnog upitnika može se zaključiti kako velik broj vjernika posjećuje Međugorje, no lokalna zajednica ne osjeća se ugroženo niti gaji osjećaje apatije i netolerancije prema posjetiteljima. Koliko god smještajnih i ostalih ugostiteljskih objekata poslovalo na tom malom prostoru te iako većina stanovništva smatra da zauzimaju previše prostora još nije došlo do konačne fizičke saturacije i još se cijene i isplate ekonomski učinci turističkih kretanja. Stoga, s ekonomskog i društvenog aspekta, religijskom turizmu u Međugorju može se pripisati atribut održivosti, no s ekološkog aspekta, po mišljenju stanovništva, još ima mjesta za napredak i podizanje svijesti o održivosti te potrebi odgovornog ponašanja turista. Nadalje, velika većina objekata nema i ne provodi nikakav certificirani program održivosti koji bi službeno i sa sigurnošću potvrdio da određeni objekt posluje odgovorno. Ipak, prema rezultatima istraživanja, poslodavci i ugostitelji u Međugorju obraćaju pozornost na održivost u aspektima uštede vode i energije i zapošljavanja lokalnog stanovništva. Dakle, uzimajući sve u obzir, prva hipoteza koja pretpostavlja da je religijski turizam poprimio oblik masovnog turizma na ovom konkretnom primjeru opovrgnuta je. Religijski turizam u Međugorju još je uvijek posebni oblik turizma te zasada ne dovodi do visoke koncentracije turista u određenom dijelu godine, već do ravnomjerne raspoređenosti prihvatljivog broja posjetitelja koji donose ekonomske koristi kroz cijelu godinu. S druge strane, nameće se pitanje u kojem smjeru ide turistički razvoj u Međugorju. Iako sada ne poprima obilježje masovnosti, ne mora značiti da će se isto tako nastaviti i u budućnosti. Zabrinjavajuća je činjenica da 79,2% ispitanika lokalnog stanovništva smatra da je turistički razvoj u Međugorju masovan i neplanski. Iako su ostali odgovori uglavnom zadovoljavajući, ovaj postotak otkriva stavove lokalne zajednice o razvoju turizma na tom području, dakle o tome kamo se on kreće, i smatraju da ne ide u dobrom smjeru te da se uopće ne planira. Zatim, iako su odgovori poslodavaca u pogledu uštede vode i energije pozitivni, potrebno je ići dalje i ne zadržati se na samo jednom mjestu. Problematika održivosti davno je prerasla puke uštede i eko programe uređaja, te se uzdigla na razinu certificiranja objekata, upotrebe obnovljivih izvora energije, kao što su npr. solarni paneli, razdvajanja otpada i sl. Poslodavci bi stoga trebali

nastojati uvesti programe održivosti i dosljedno ih provoditi. Zato je druga hipoteza koja pretpostavlja da religijski turizam ne potiče održivi razvoj ovim istraživanjem potvrđena, barem zasad. Iako je turistički razvoj u Međugorju još u granicama održivosti, po stavovima stanovnika, budućnost sveukupnog turističkog proizvoda nedovoljno se planira te se dugo stoji na istome mjestu i ne poduzima ništa, što ne ide u prilog održivog razvoja.

6. LITERATURA

1. Al Masjid Al Aqsa. Dostupno na: <https://www.visitmasjidalaqsa.com/why-visit-masjid-al-aqsa/>, pristup: 28.03.2023.
2. Brozović, D. Kovačec, A. Ravlić, S. (2021) Hodočašće. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=25860>, pristup: 31.12.2022.
3. Brozović, D. Kovačec, A. Ravlić, S. (2021) Jeruzalem. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=29078>, pristup: 01.01.2023.
4. Brozović, D. Kovačec, A. Ravlić, S. (2021) Održivi razvoj. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=44778>, pristup: 29.12.2022.
5. Brozović, D. Kovačec, A. Ravlić, S. (2021) Santiago de Compostela. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=54515>, pristup: 03.01.2023.
6. Brozović, D. Kovačec, A. Ravlić, S. (2021) Varanasi. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=63883>, pristup: 03.01.2023.
7. Brozović, D. Kovačec, A. Ravlić, S. (2021) Vatikan. Dostupno na: <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=63987>, pristup: 28.03.2023.
8. Cerović, Z. Zanketić, P. (2013) *Menadžment hodočašća i vjerskih događaja*. Opatija: Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Opatija
9. Chichilnisky, G. (1997) What Is Sustainable Development? *Land Economics*. Vol. 73, No. 4, str. od 467. do 491.
10. Cohen-Hattab, K. Shoval, N. (2015) *Tourism, Religion and Pilgrimage in Jerusalem*. New York: Routledge
11. Collins-Kreiner, N. (2016) The lifecycle of concepts: the case of „Pilgrimage Tourism“. *Tourism Geographies*, Vol. 10, str. od 1. do 18.
12. Connell, J.T. (2007) *The visions of the children: the apparitions of the Blessed Mother at Medjugorje*. New York: St. Martin's Griffin
13. Drljača, M. (2012) Koncept održivog razvoja i sustav upravljanja. *Kvalitet & izvrsnost*. Vol. 1, str. od 20. do 26.
14. Du Pisani, J.A. (2007) Sustainable development – historical roots of the concept. *Environmental Sciences*, Vol. 3, Br. 2, str. od 83. do 96.
15. Dyas, D. Pilgrims and pilgrimage. Dostupno na: <https://www.york.ac.uk/projects/pilgrimage/acknow.html>, pristup: 31.12.2022.
16. From its Beginning to the Contemporary Issues. *Zagreb International Review of Economics & Business*, Vol. 21, Br. 1, str. od 67. do 94.
17. Gray, M. Mecca. Dostupno na: https://sacredsites.com/middle_east/saudi_arabia/mecca.html, pristup: 01.01.2023.
18. Hassan, T. Carvache-Franco, M. Carvache-Franco, W. Carvache-Franco, O. (2022) Segmentation of Religious Tourism by Motivations: A Study of the Pilgrimage to the City of Mecca. *Sustainability*, Vol. 14, str. od 1. do 19.
19. Hegeduš, I. Koščak, I. (2014) *Vjerski turizam u Republici Hrvatskoj*. Čakovec: Međimursko veleučilište u Čakovcu
20. Hrabovski-Tomić, E. (2008) *Selektivni oblici turizma: Rreligijski turizam*. Prvo izdanje. Sremska Kamenica: Fakultet za uslužni biznis Sremska Kamenica
21. Jukić, J. (1988) Turizam i hodočašće. *Crkva u svijetu*. Vol. 23, No. 1, str. od 34. do 41.
22. Jurešić, I. (2019) *Vjerski turizam*. Pula: Fakultet ekonomije i turizma „Dr. Mijo Mirković“

23. Keiner, M. (2005) Re-emphasizing sustainable development — The concept of 'Evolutionability'. *Environment, Development and Sustainability*. Vol. 6, str. od 379. do 392.
24. Khaled, R. Ali, H. Mohamed, E.K.A. (2021) The Sustainable Development Goals and corporate sustainability performance: Mapping, extent and determinants. *Cleaner Production*, Vol. 311, str. od 1. do 10.
25. Klarin, T. (2018) The Concept of Sustainable Development:
26. Korov, T. (2020) *Model strateškog upravljanja destinacijom vjerskog turizma*. Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu
27. Krešić, D. Mikulić, J. (2012) The Factor Structure of Tourist Satisfaction at Pilgrimage Destinations: the Case of Medjugorje. *International Journal of Tourism Research*, Vol. 15, Br. 5, str. od 484. do 494.
28. Lay, V. (2007) Održivi razvoj i vođenje. *Društvena istraživanja : časopis za opća društvena pitanja*. Vol. 16, No.6, str. od 103. do 105.
29. Lekić, R. Dabo, K. Šalić, J. (2022) Razumijevanje temeljnih koncepata razvoja religijskog turizma: primjer grada Križevaca. *Bogoslovska smotra*, Vol. 92, Br. 2, str. od 301. do 323.
30. Lichter, E., 2022. Number of tourist hotels in Israel in 2021, by district, Statista, pristup: 01.01.2023.
31. López, A. M. Pilgrims on the way Saint James 2010-2021. Dostupno na: <https://www.statista.com/statistics/1300387/number-of-tourist-hotels-in-israel/>, pristup: 03.01.2023.
32. López, A. M., Number of pilgrims who traveled to Santiago de Compostela, Spain from 2017 to 2021, by gender. Dostupno na: <https://www.statista.com/statistics/765344/distribution-of-tourist-visits-to-santiago-de-compostela-by-purpose/>, pristup: 03.01.2023.
33. Madžar, I. (2010) Osnovne značajke vjerskog turizma u Međugorju. *Acta Geographica Croatica*, Vol. 36, str. od 99. do 117.
34. Mebratu, D. (1998) Sustainability and sustainable development: Historical and conceptual review. *Environmental Impact Assessment Review*, Vol. 18, Br. 6, str. od 493. do 520.
35. Međugorje. Dostupno na: <http://www.medjugorje.hr/hr/>, pristup:19.04.2023.
36. Mohieldin, M. (2019) World Bank Group Partnership Fund for the Sustainable Development Goals Annual Report. Dostupno na: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/106391567056944729/pdf/World-Bank-Group-Partnership-Fund-for-the-Sustainable-Development-Goals-Annual-Report-2019.pdf>, pristup: 29.03.2023.
37. Monetti, S. (2012) Sustainable Religious Tourism Commandments, Obstacles & Challenges. *AlmaTourism*, Br. 6, str. od 65. do 68.
38. Number of visitors to the Vatican Museums in the Vatican City from 2012 to 2021 (in 1,000s). Dostupno na: <https://www.statista.com/statistics/1137402/vatican-museums-attendance/>, pristup 28.03.2023.
39. Održivi razvoj. Dostupno na: <https://www.odraz.hr/nase-teme/odrzivi-razvoj/odrzivi-razvoj/>, pristup: 27.03.2023.
40. Parris, T.M. Kates, R.W. (2003) Characterizing And Measuring Sustainable Development. *Annu. Rev. Environ. Resour*, Vol. 10, str. od 559. do 586.

41. Paul, D.B. (2008) *A history of the concept of sustainable Development*. University of Oradea
42. Pezzey, J. (1997) *Sustainable Development Concepts*. Washington: The World Bank
43. Raj, R. Morpeth, N.D. (2007) *Religious Tourism and Pilgrimage Festivals Management: Motivations for Religious tourism, Pilgrimage, Festivals and Events*. Cambridge: CAB International
44. Rejman, K. Maziarz, P. Kwiatkowski C.A. Haliniarz, M. (2016) Religious tourism as a tourism product. *World Scientific News*. Vol. 57, str. od 562. do 575.
45. Rinschede, G. (1992) Forms of religious tourism. *Annals of Tourism Research*. Vol. 19, No. 1, str. od 51. do 67.
46. Romanelli, M. Gazzola, P. Grechi, D. Pollice, F. (2021) Towards a sustainability-oriented religious tourism. *Sys. Res. Behav. Sci.*, Vol 38, str. od 386. do 396.
47. Sachs, J. (2019) *Transformations to achieve the Sustainable Development Goals*. Pica Publishing
48. Saleh, S., 2017. Direct tourism contribution of Mecca to the gross domestic product of Saudi Arabia from 2006 to 2026, Statista, pristup: 01.01.2023.
49. Schultz, A. (2023) 17 Top Things to Do in Jerusalem. Dostupno na: <https://www.touropia.com/tourist-attractions-in-jerusalem>, pristup 01.01.2023.
50. Sensoji Temple. Dostupno na: <https://www.japan-guide.com/e/e3001.html>, pristup: 03.01.2023.
51. Shrine of Fatima. Dostupno na: <https://www.fatima.pt/en/pages/services-and-people>, pristup 01.01.2023.
52. Singh, R. (1997) Sacred space and pilgrimage in Hindu society: The case of Varanasi. *Sacred places, Sacred Spaces: The Geography of Pilgrimages*. Vol. 34, str. od 3. do 5.
53. Stainton, H. (2022) Types of tourism: a glossary, dostupno na: <https://tourismteacher.com/types-of-tourism-glossary/>, pristup 31.12.2022.
54. Stojanović, V. (2013) Turizam i održivi razvoj. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, Vol. 51, Br. 3, str. od 589. do 591.
55. Sustainable Development Goals Eurostat Database. Dostupno na: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/sdi/database>, pristup: 02.04.2023.
56. Sveti grad Jeruzalem. Dostupno na: <https://hr.izzi.digital/DOS/773/8308.html>, pristup: 04.06.2023.
57. Tala, M.L. Padurean, A.M. (2008) Dimensions of religious tourism. *Towards Business Excellence*. Vol. 10, str. od 242. do 253.
58. Towner, J. (1995) What is tourism's history?: Variations on well-known themes. *Tourism Management*, Vol. 16, No. 5, str. od 339. do 343.
59. Vakhidova, F.S. (2022) Pilgrimage Tour in Tourism. *Miasto Przyszłość*. Vol. 28. str. od 342. do 345.
60. Varanasi. Dostupno na: <https://varanasi.nic.in/>, pristup: 03.01.2023.
61. Vijayanad, S. (2012) Socio-economic impacts in pilgrimage tourism. *Zenith*, Vol. 2, Br. 1, str. od 329. do 343.
62. Vizjak, A. (1993) Vjerski turizam kao novi vid turizma. *Ekonomski vjesnik*, Vol. 6, str. od 141. do 148.
63. Vukonić, B. Keča, K. (2001) *Turizam i razvoj - pojam, načela, postupci*. Zagreb: Ekonomski fakultet
64. What Are The Most Important Religious Sites In Jerusalem?. Dostupno na: <https://expertvagabond.com/religious-sites-jerusalem/>, pristup: 04.06.2023.

65. Žunić, M. (2020) *Religiozno hodočašće: Između duhovnih, turističkih ili komercijalnih tendencija*. Đakovo: Katolički bogoslovni fakultet

PRILOZI

Prilog 1: Anketni upitnik „Stavovi lokalnog stanovništva o održivosti turizma u Međugorju“

1. Kojeg ste spola? *
 - Muškog
 - Ženskog
2. Koliko imate godina? *
 - 18-25
 - 26-35
 - 36-45
 - 46-55
 - 56+
3. Koji stupanj obrazovanja posjedujete? *
 - Završenu osnovnu školu
 - Završenu srednju školu
 - Završenu višu/stručnu školu
 - Završen preddiplomski sveučilišni/stručni studij
 - Završen diplomski sveučilišni/stručni studij
 - Završen poslijediplomski studij
4. Koliko iznosi Vaš prosječni mjesečni prihod u eurima? *
 - 500-700
 - 700-900
 - 900-1200
 - 1200-1500
 - 1500+
5. U kojem mjestu živite? *
 - Međugorje
 - Čitluk
 - Dragičina
 - Blatnica
 - Bijakovići
 - Zvirovići
 - Cerno
 - Mali Ograđenik
 - Veliki Ograđenik
 - Ostalo:
6. Jeste li upoznati s pojmom "održivi razvoj"? *
 - Da
 - Ne
7. Ako je vaš odgovor na prethodno pitanje "Da", smatrate li da je turistički razvoj u Međugorju masovan i neplanski?
 - Da
 - Ne
8. Molim Vas označite stupanj slaganja sa slijedećim izjavama. *

U potpunosti se ne slažem; Ne slažem se; Niti se ne slažem niti se slažem; Slažem se; U potpunosti se slažem

Turisti preopterećuju infrastrukturu Međugorja.

Ponuđači turističkih usluga koriste lokalne resurse (radnu snagu i općenito inpute potrebne za pružanje turističke usluge.)

Ponuđači turističkih usluga više su orijentirani na uvoz kako radne snage, tako i ostalih proizvoda.

Turistička ponuda Međugorja unaprjeđuje lokalnu kulturu.

Turistička ponuda Međugorja degradira lokalnu kulturu.

U Međugorju se dovoljno koriste obnovljivi izvori energije.

U sklopu turističke ponude Međugorja postoji dovoljno prilika za volontiranje.

Turisti za vrijeme svog boravka u Međugorju neodgovorno troše vodu.

Turisti za vrijeme svog boravka u Međugorju neodgovorno troše struju.

Turisti za vrijeme svog boravka u Međugorju nepropisno odlažu otpad.

Pretjerana turistička aktivnost uništava bioraznolikost u Međugorju.

Sve manje mladih se obrazuje jer je lako naći posao u turističkim poduzećima (hotelima, restoranima, kafićima, suvenirnicama i sl.)

Kvaliteta pitke vode u Međugorju je zadovoljavajuća.

Međugorje ima dovoljno zelenih površina (parkova, šetnica itd.)

Smještajni kapaciteti u Međugorju zauzimaju previše prostora.

Zbog prevelikog broja turista koji posjećuju Međugorje osjećam da je moja osobna sigurnost ugrožena.

Turisti u Međugorju stvaraju preveliku buku te remete javni red i mir.

Prilog 2: Anketni upitnik „Stavovi poslodavaca u turizmu u Međugorju o održivosti“

1. Koji od ponuđenih pojmova najbolje opisuje Vaš objekt? *
 - Hotel
 - Bar
 - Restoran
2. Molim Vas označiti stupanj slaganja sa slijedećim izjavama. *

U potpunosti se ne slažem; Ne slažem se; Niti se ne slažem niti se slažem; Slažem se; U potpunosti se slažem

Većina mojih zaposlenika jest domaća radna snaga iz BiH.

Većina mojih zaposlenika jest inozemna radna snaga izvan BiH.

Većina mojih zaposlenika ima završen neki sveučilišni studij.

Većina mojih zaposlenika ima završen stručni studij ugostiteljstva/gastronomije.

Većina mojih zaposlenika ima završenu srednju strukovnu školu.

Većina mojih zaposlenika ima završenu srednju školu.

U mojem objektu u određenoj mjeri koristim obnovljive izvore energije.

U mojem objektu koristim određene metode zaštite od prekomjerne i neodgovorne uporabe vode (npr. slavina na senzore.)

U mojem objektu koristim određene metode zaštite od prekomjerne i neodgovorne uporabe struje (npr. kartica za struju u sobi, prestanak rada klima uređaja dok je prozor otvoren.)

U mojem objektu nudim mogućnost odvajanja otpada.

U mojem objektu prakticira se pravljenje komposta od ostataka hrane.

U mome objektu sva hrana što ostane na kraju dana se baca.

Moj objekt nudi mogućnost narudžbe hrane za van.

U mome objektu hrana za van se sprema u plastične spremnike.

U mome objektu hrana za van se sprema u kartonske spremnike.

U mome objektu hrana za van se sprema u staklene spremnike.

U mome objektu hrana za van se sprema u spremnike kombiniranog materijala.

U mome objektu postoje i koriste se uređaji s određenim eko programima uštede energije. Moj objekt ima i provodi certificirani program održivosti.

Za moj objekt nastojim pribavljati namirnice organskoga porijekla.

Moj objekt postiže pozitivne recenzije od posjetitelja na internetu.

Moj objekt posluje samo tijekom glavne (ljetne) sezone.

Moj objekt posluje kroz cijelu godinu.

Popis tablica

Tablica 1: Sustavni prikaz ciljeva održivog razvoja	35
Tablica 2: Značajni događaji u kontekstu održivog razvoja	40
Tablica 3: Socio-demografska obilježja ispitanika lokalnog stanovništva	53

Popis slika

Slika 1: Sedam ruta hodočašća u Varanasi 25

Popis grafikona

Grafikon 1: Broj turističkih hotela po distriktima u Jeruzalemu 2021.	18
Grafikon 2: Broj posjetitelja muzejima u Vatikanu od 2012. do 2021.	20
Grafikon 3: Izravni doprinos turizma u Meki BDP-u Saudijske Arabije 2006.-2026. u milijardama američkih dolara	22
Grafikon 4: Broj hodočasnika u Santiago de Compostelu od 2010. do 2021.	24
Grafikon 5: Broj hodočasnika u Santiago de Compostelu od 2017. do 2021. po spolu.....	24

Popis shema

Shema 1: Globalne prijetnje razvoju turizma.....	9
Shema 2: Elementi hodočašća	14
Shema 3: Krugovi održivosti	27
Shema 4: Prizma održivog razvoja	28
Shema 5: Jaje održivosti	29
Shema 6: Koncept održivosti kao potencijalnog rješenja konflikta	31

IZJAVA O AUTORSTVU I IZVORNOSTI RADA

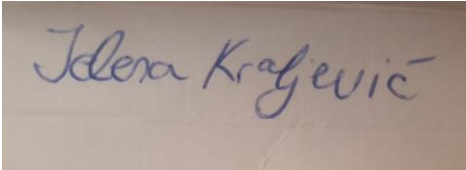
kojom ja **Jelena Kraljević**, **0275067925**, izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da:

- sam završni/diplomski rad pod naslovom: **Religijski turizam i održivi razvoj**, na studiju: **Poslovna ekonomija: Turizam**, izradila samostalno, pod mentorstvom **izv.prof.dr.sc. Ane Portolan**.
- Sam u izradi koristila navedenu literaturu i pri tome se pridržavala etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora te niti jedan dio rada nije izravno preuzet iz tuđih radova.
- Sam suglasna da se sadržaj moga rada trajno pohrani i objavi u Repozitoriju Sveučilišta u Dubrovniku te se time, putem interneta učini javno i bez naknade dostupan **svima**.
- sadržaj moga rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenog i eventualno nakon obrade uređenog rada.
- sam prilikom korištenja slika s interneta poštovala autorska prava

Ime i prezime studenta:

Jelena Kraljević

Potpis

A photograph of a handwritten signature in blue ink on a light-colored surface. The signature reads "Jelena Kraljević".

U Dubrovniku, 12.6.2023.